Реве та стогне Дніпр широкий,

Сердитий вітер завива,

Додолу верби гне високі,

Горами хвилю підійма

Я на палубі пароплава "Некрасов". Чарівний світ пливе передо мною: сині води, білі піски, хати на високих берегах. Пропливає Канів...

Ось і могила Шевченка. Величаво мріє над рікою Тарасова гора2.

І блідий місяць на ту пору

З-за хмари де-де виглядав,

Неначе човен в синім морі...

Пісня починається відразу, з першого метра фільму, її співає могутній хор на "Некрасові". Пісня шириться, росте, розливається на вечірніх просторах Дніпра.

Птиці летять надо мною, хвилюють мене. Мене завжди хвилюють птиці у вечірньому небі.

До мене підходить людина середнього віку. Хто він — учитель, інженер, садовод — я не знаю. Але є в ньому щось близьке і рідне мені. Ми обидва з ним колись у раннім дитинстві бродили босоніж по незайманих висипах великої ріки нашого народу, обидва пили її м'яку воду. Він щасливий від того, що я пливу по рідній річці, а я щасливий, що

пливе по ній він, і гурток дівчат, і хлопці, і дві молоді пари з першими грудними дітьми, і річники красиві, і замислені колгоспники.

Він тихо питає мене:

— Се ви?

Я кажу:

— Я.

Він тисне мені руку й цілує в плече.

— Спасибі.

— Я подумав: се, напевно, ви. Про що ви думали зараз?

— Власне, ні про що,— відповідаю я йому.— Тобто, про все.

— Ви думали про дім?

— Я думав про життя. Я весь у полоні почуттів. Я думав: який прекрасний світ і яке прекрасне життя. І як жаль, що людям так мало доводиться се почувати.

— Розумію. Се ріка навіває вам думи. Я теж, коли пливу, завжди в її полоні... Як хлюпотить вода... Ви їдете...

— Додому. В село, де я народився. А ви?

— Теж... Пливу, як у сні.

За кормою — човен полинув кудись у темно-синю далину: замислений рибалка, зорі в небі і воді, срібний берег лине, лине у далечінь.

Я опускаюсь у шлюзи Запорізької греблі3. "Некрасов" у камері шлюзу. З води поступово підіймається вгору мокре громаддя бетону.

На бетонній мокрій стіні читаю знаки часу: якісь написи, дати, слово "гвардія", слово "Литва", імена, сліди опалубків, вибухів — все у зеленій патині часу, в струменях води.

Я переношусь думкою в двадцять третє століття, і тоді шлюзова камера відразу починає здаватись мені старовинною. Я бачу: на мокрім, ще більш позеленілім бетоні викарбу-вані імена й прізвища мулярів, теслярів, бетонників — увесь многотисячний персоніфікований колектив будівників епохи початку великих робіт.

З високої башти шлюзової камери лунає по радіо четверта симфонія Бетховена4.

"Некрасов" опускається все нижче й нижче. Мокрі стіни звелись на величезну висоту. Люди на палубі, мов зачаровані, мовчки дивляться вгору. Сонце заходить криваво-червоне. І в небі таке торжество, багряні промені так незвичайно освітлюють далекі хмари десь у стратосферичних висотах, що всі, навіть діти, притихли, і хор замовк на верхній палубі "Некрасова".

Розкриваються останні ворота шлюзу: переді мною Хортиця5 і величава дуга греблі Дніпрогесу.

Шандори підняті. Сорок вісім могутніх струменів злились в один пінистий велетенський водоспад і марно шумлять, мадихаючи поетів нерозумних і радуючи дітей. Ні. Це — химерна омана. Вода спадає тут марно лише весною, в повідь, "'.уха зараз гребля і мертва.

Дніпро обмілів. На широких дніпровських плавнях сотні робітників рубають, корчують тягачами столітні верби, осокори, тополі — готується дно майбутнього моря. Степ знемагає без води. Нема дощу вже місяців п'ятнадцять. Сімсот тисяч самих тільки столітніх дерев уже порубано на низьких дніпровських островах.

На верхній палубі "Некрасова"— зовсім молоде подружжя. Але у них уже троє дітей. Одне в нього на руках, двоє на клунках, а мати, схилившись на плече чоловіка, спить.

Поруч — троє дівчат з нових місцевих пасажирів. Я з ними розмовляю:

— Скажіть мені, ось ви працюєте...

— Так. Ми тут готуємо дно моря,— легкий рух в бік широкої заплави. — Тобто очищаємо його від дерев і корчів.

— А я штукатурниця з Нової Каховки. Штукатурю будинки.

— Що ви кажете?

— Так. Ви не дивіться, що я така мала. Я була вже бригадиром бавовняних ланів. І ось пішла...

— А вдома?

— Мати й дві сестри...

— Батько?

— Вбитий на війні.

— Мій теж.

— А що з вашою подругою?

— З Валею?

— Чому в неї сльози? Валю, чому у вас сльози? Вона плаче.

— Вона плаче, тому що їй важко, і вона страждає.

— Він був вашим чоловіком, Валю? Так?

— Ат... Не знаю, як назвати вже... Такий егоїст!..

— У вас дитина?

— Ось.

— Хлопчик?

— Так.

— Як звуть?

— Валерик... Він теж був Валерик.

— Гарна дитинка...

— Правда? (Усмішка матері.) Вже не знаю, яке слово підібрати для нього...

— Звичайний негідник. Підлий боягуз й утікач.

— Він до вас повернеться, Валю. Він неодмінно прийде.

— Нізащо в світі. Ніколи! Я сама виховаю Валерика.. Мого сина. Я не так його виховаю... О, як я презираю цього чоловіка!

— А хто він, пробачте?

— Студент четвертого курсу гідротехнічного. Майстер. Спортсмен. А така жорстока, мізерна душа...

— Я ніколи не вийду заміж,— з сумною довірливістю говорить мені трудівниця моря.

В неї миловидне обличчя, гарна шия і плечі. Але вона велика дівчина, схожа чимось на античну каріатиду, і це її, мабуть, пригнічує. Я допускаю, що вона заздрить мініатюрності своєї подруги, витонченої штукатурниці Олесі.

— Чому ви не виходите заміж? Невже ніхто не пропонував вам руки й серця?— запитую я, відчуваючи незручність від старомодності двох останніх слів.

— Ні, пропонували. Тільки траплялися все дуже грубі або некрасиві. Один, правда, був хороший, просив, як ви кажете, руки і серця. Ну, я не згодилась.

— Не сподобався?

— Ніс. Якийсь весь перекошений вбік. На війні, каже, близько снаряд пролетів. Ну, скажіть... Я так проплакала цілу ніч над річкою... Чи ж повинна я все життя дивитись на такий поганий ніс і так близько? Ні, ні...

— Це невірно й зовсім нерозумно...— протестує Олеся і запитливо дивиться на мене.— Ви, очевидно, професор?

— Так, в цьому році.

— Я ніколи не скажу так на зборах, з трибуни, тому що це було б ганебно, але вам я признаюсь, якщо вже ви цікавитесь, чого б ми особисто хотіли. Я перш за все дуже хотіла б вийти заміж, тобто щоб у мене був чоловік. Так. Я не думаю, щоб він був неодмінно вродливим чи знаменитим. Я б хотіла лише одного — щоб у нього була хороша душа, ніжна й добра. Щоб він любив мене і був зі мною привітний, щоб він турбувався про мене і щоб у нас родилися хороші діти.

Потім з посмішкою, трохи лукавою, подивившись на подругу, вона каже мені:

— За що любиш дитину? За щось, мабуть, невідоме, правда?

В очах дівчини світяться іскри нерозтраченої ніжності. Вона вся переповнена бажанням радості і вся розкрита для щастя в кращих своїх надіях і передчуттях. І разом з тим в її словах і в якійсь глибоко прихованій частині підтексту я відчуваю нотки тривоги і, можливо, страху, що навіть серед кращих ровесників її не завжди знайдеш ту ніжність, якої чекає її дівоче серце. У Валі знову навернулися на очі сльози

Молода мати прокинулася біля плеча чоловіка,— дитина почала ворушитись і тихо виказувати невдоволення.

— Ой... Ну, погойдай його трошки, погойдай. Я посплю. Який мені сон приснився... Лечу, лечу...

— Де ти летиш? Чудна жінка: досить їй заснути — :іразу починає літати. Прокинься, ось професор хоче щось тобі сказати...

— Не ворушись. Не буди мене... Ще трошки... Хвилиночку... Ой...

Увесь цей тихий діалог іде вже по кадрах її сну, тому що, закривши очі, вона зразу поринає в сон, і сновидіння продовжується, як се часом буває у молодих здорових натур. Сниться їй, що вона з дітьми летить над Дніпром, плавно і легко, як птиця. Ледве змахнувши рукою, вона лине в голубому небі над рікою. Се радісне почуття сну-польоту знайоме кожному, хто знає труд, в ко'му живуть здорові прагнення, і юні мрії, і могутній рух статі.

Її сон супроводиться музикою. Аж ось поволі в музику входить новий настирний пружний звук.

Над Дніпром високо в небі літак. Пасажирів небагато. Начальник будівництва ГЕС Аристархов, інженер Гілроспецбуду Широков, начальник монтажного управління ГЕС Булатников і "головний хазяїн моря" і "затопленець" Богачук. Це інженери-комуністи середнього віку повертаються з відрядження і, пролітаючи над "своїм морем", схилились над схемою.

Генерал Федорченко, років п'ятдесяти п'яти. З ним молодший його син Алік. Генерал не відривається від вікна. Він у цивільному. Могутній, з обличчям грубим і вольовим, на якому відбилися великі події нашої доби.

Йому тісно в пасажирській кабіні. Хочеться бачити степи, відчувати простори. Він виходить у світлу кабіну пілотів і зупиняється.

Вій не бачить уже під собою ні Київщини, ні Харківщини, ні Запоріжжя, тільки цілу планету, окутану легким блакитним маревом.

І всіх, кого він любить, увесь народ, що десь працює під ним унизу, він обіймає, пролітаючи над ним,— неначе низько йому кланяється. Тільки цього ніхто не прочитає з його суворого обличчя.

Він весь у полоні могутнього потоку спогадів, асоціацій, нових знань і величезних завдань, яким присвячене сьогодні його життя.

Як далеко може бачити людина! Яка могутня вона при всій своїй малості!

Коротку мить живе вона на маленькій планеті, десь в одній з незліченних галактик,— і все ж обіймає всесвіт, увесь, від початку до кінця.

"Я безсмертна людина,— думає генерал Федорченко, дивлячись на блакитні простори,— і абсолютно неважно, скільки мікронних одиниць часу буде існувати моє особисте "я". Я безсмертна, щаслива людина, і те, що я відчуваю, і те, що я роблю,— прекрасно... Тільки чогось я не впізнаю..."

— Не впізнаєте чогось, правда?

— Атож.

— Ще б пак! Адже плавнів нема.— Аристархов, який увійшов у кабіну пілотів, весело оглядає широку безлюдну заплаву Дніпра.

— Ось Конка6, бачите? Ось колишній Великий Луг7 запорозький. Тут очищаємо від пнів 35 000 гектарів. В цій частині моря буде чисте тоневе дно.

— Та-ак... Немає плавнів...— генерал здивувався.

— Звичайно. Адже ми над морем летимо. Он вже скоро Берислав і Каховка.

— Каховка! Де?

Генерал підходить до сферичного вікна і, нахилившись трохи вперед, наче повисає в блакитному просторі над неосяжною рівниною і тонким струмочком Дніпра внизу серед пісків.

— ...Легендарна... Боже мій!.. І все це було при нас! Тут Врангеля громили ми в двадцятім році. А батько мій колись батрачив тут... Давно... давно, в дев'яностих роках у Фальц-фейна. Це про нього Ленін, пам'ятаєте, писав: "В Таврійській губернії особливо відзначався ринок робочої Сили у містечку Каховці, де раніш збиралось до сорока тисяч робітників..."8

Генерал замислився.

— Так. Наймались від Миколи до покрови9, сходились і розходились по цих просторах...

— Пішки?

— Пішки, брате, аякже... Ідуть батьки степами вздовж Дніпра! Свити, торби, ноги босі. Іде батрацтво...

І, наче підкоряючись спогадам потомка, виникають у степу батраки. Ось їх величезні юрби біля берега Дніпра. Сотні човнів. Ось лежать тисячі чернігівських, полтавських, курських, смоленських, подільських. Чекають наймача. Ось вони йдуть. Далеко-далеко десь мріє Дніпро. Смутно в степу. Розпечене сонце уже на заході. Вся неосяжна рівнина, і

Дніпро, і безхмарне небо залиті каламутно-червоним світлом посухи. І здається ця жменька бурлаків загубленою і сумною, як журавлиний ключ. І пісня їх сумна:

Ой бурлака молоденький Вийшов рано з дому. Гей, і прослалась Довга стежка йому, Молодому10.

Чумаки їдуть з Криму в темних, просмолених сорочках. Худі воли круторогі, голий степ. Безпощадне сонце ворогує :і землею. Співають чумаки хриплими басами:

Із Одеси преславної Завезли чуму.

Упав чумак край дороги,

Гей-гей, горенько йому.

Воли його круторогі понуро стоять. На кургані столітній кобзар доспівує свою думу дівчатам:

...А із степу гайворони, Гей, гей, до нього летять...

Генерал стоїть у прозорій кабіні літака. Весь — у спогадах, летить над степом.

А по степу мчать машини з людьми, здіймаючи куряву. На скіфській могилі — геологорозвідувальні знаки, а біля могили біліють намети розвідників.

Пасажири на грузовику проводжають очима літак.

По польовій дорозі на околиці села син колгоспниці Марії Гуренко покидає колгосп. Важкі хвилини. Іванові здається, що всі дивляться на нього з презирством, як на зрадника, хоч у дійсності ніхто на нього і не дивиться.

Іде він повільно, але в душі поспішає — швидше б одірватись. Все вирішено безповоротно. І мати це знає, і сестра, але, проводжаючи сина в дорогу, мати намагається щось сказати йому. Марне благання...

— Ви все думаєте, мамо, що я маленький. А я війну пройшов. Був поранений двічі, брав участь у визволенні великих міст Європи...

— Таж ти найменший, синку...

— Так. Але старших нема. Всі троє загинули, батько четвертий.

— Ну, то вже так судилось. А нащо ти покидаєш мене? Зостанься, Іваночку!

— Мамо, не можу.

— Ти глянь, як хороше, як весело тут!

— Мені вже тут невесело.

— А гарно як! Тихо.

— Мені потрібний грім і стукіт, мамо. Рух мені потрібний.

— Які верби, криниці! Та зацвітуть черешні...

— Ні.

— Не красиво?

— Я належу іншій красі.

— Болоту!— озивається з докором сестра-вдова вже навздогін братові.— Хоч би ще фах який мав,— самоскиди ганяє, день і ніч на бульдозері скрегоче...

— Я будівник!— відповідає Іван на прощання.— Ще п'ять років — все стане ясним.

Покидає колгосп "Шлях до перемоги" і Річард Гусак. Обидва його сусіди, Корж і Алчевський, і їхні жінки з дітьми проводжають його.

їм нічого сказати Річардові,— чорт з ним, нехай вже йде. Але сам Річард хоче виправдати свій вчинок.

— Чого я буду спину гнути в колгоспі? Доки?

— Залиш. Яку спину? Дурниці!

— Я бачив світ. Я пройшов пів-Європи.

— Ми теж пройшли.

,— Скучно мені, зрозуміли? В колгоспі. Не можу! Не бачу нічого, крім роботи. Нема того, до чого прагне душа моя і моєї Дуньки: ні парку, ні світла, ні театру, ні клубу. Садиби розгороджені, нудьга. І кожен день, ідучи з хати, не хочу повертатись.

— Загороди садибу.

Але Річард Гусак не чує поради. Вона йому не потрібна.

— Досить. Тікаю, як риба з дірявого невода. Як птиця з розкритої клітки, лечу.

— Підожди, почекай. Треба ж думати щось і про державу.

— Облиште... Якщо я дійшов до того, що перестав любити хліборобство, —хай вона подумає про мене... коли мене такий сум гризе. Я пішов!

— Руки не подаю.

— Як знаєте.

Швидко йде. Душевна роздвоєність його така важка, внутрішнє безладдя так гнітить його, що він навіть похитується ідучи. А сусіди, з якими він прожив стільки років, дивляться йому вслід. Зупинись, Гусак!

Зупиняється Гусак. До нього підходить Корж, Гусакові здається, що він скаже йому зараз найобразливіші слова.

І Корж справді говорить йому такі слова: —— Лети, Гусаче,— каже Корж, який бачив багато дечого в житті.— Вже коли вийшло так, що розмову нашу чути на півсвіту, запам'ятай: нема в нас зла на тебе. Лети... Ми будемо посилати тобі зерно від праці своєї, тому що наше покликання — творити хліб і мед для Вітчизни, як ти знаєш. Ми теж брали столиці й визволяли народи, і бачили велике й страшне і багато краси бачили. В житті все забувається. Але завжди треба думати, ніби ніщо не забувається. Чуєш? Тому ніколи не перестанемо говорити ми навіть перед такою, правду кажучи, нікчемною людиною, як ти: обережно з землею! Земля мстить за зраду...

На широкому шляху п'ятитонка забирає дівчат. Орися Гордієнко поспішає до машини. Вона вже майже відірвалась від матері. Дівоче серце розторгане жалем, але вона залишить матір, тому що прийшов її час. В останню хвилину розставання вона скаже матері все, і мати зрозуміє її.

— Не просіть мене, мамо...

— Донечко...

— Не треба. Може, я собі пару знайду.

— Голубонько моя...

— Любити мені хочеться, мамо... Вас же любили колись. Може, я... знайду... мамо... знайду...

Рушає, відходить машина. А мати, стріпнувши руками, так швидко зменшилась у степу, що ніхто вже її й не помітив.

Дівчата в машині. Обличчя в профіль. Всі мовчки думають свої дівочі думи. Але здається, що вони співають. Що робити дівчатам в степу на машинах серед цих блакитних безмежних широт? І хоч пекучі степові простори заповнені їх піснею, очі дівочі спрямовані вперед, вперед, замріяні, напружені, серйозні, запитують долю свою на цьому чарівному льоті.

Двоє дівчат сплять, притулившись щока до щоки, і світле їхнє волосся в'ється за ними хвилею в повітрі, очі закриті. Обличчя розумні, ніжні. І чи тому, що степ кругом і все летить вперед, і це їхнє мовчання, і тіні зімкнутих вій, і звуки пісень, які линуть невідомо звідки,— що їм сниться?.. Чи тому, що їх багато і вони, мов зграйки пташок, обганяють мене — одна, друга, третя...

...тисячі питань вихором охоплюють мене, тисячі питань кружляють над їхніми головами у завихреннях куряви.

Четверта МАЗ обганяє мене.

У ній, тримаючись за кузов і щільно притулившись одна до одної, стоять п'ятеро юних дівчат, ще майже дівчаток. Вони співають, і як! їм

хочеться перекричати шум мотора й широчезний простір! Це сама пісня лине в степу.

Соснові клепки, а дубопе денце,

Не цурайся мене, серце...

Пісня старовинна, мінорна, але вони співають її в такім радіснім мажорі, і широко розкриті роти їх такі прекрасні, що нічого наче в світі більш прекрасного не існує для мене в цю мить. їх уже нема. Як блискавичне марево, вони пролинули вперед.

Я оглядаюсь на далечінь, на всю цю благородну відкритість. Душа моя переповнена радістю й жалем. Я думаю: ну, як же можна жити так довго без степу? Потім я звертаюся до водія "віліса". Але він, немов читаючи на моєму обличчі все, про що я можу його спитати, відразу відповідає на незадане запитання:

— Так. Тепер ніяка сила не вдержить їх у селі. Вже коли їх навчили Євгенія Онєгіна і Татьяни,— скінчено!12 Тепер їм або освіту треба припиняти, або село перебудувати.

— Чому?

— Гармонія порушилась, розумієш? Неінтересно!"

— Тобто?

— Скучно стало їм у колгоспі. А тут ще садиби занедбали, двори розгороджені. От вони й розлітаються. А поруч Каховка, будівництво каналу... Ви б подивились, як виросли за чотири роки гребля, місто, Палац культури, квіти на вулицях... Небо і земля, їй-богу...

Ось і Каховка, тільки не та легендарна, прославлена в піснях Каховка, при в'їзді в яку розчаровується всякий, хто шукатиме серед курних вуличок матеріальні пам'ятки героїки громадянської війни.

Це — Нова Каховка: місто будівників гідростанції Дніпровського Низу. Лише п'ятий рік пішов, як виникла вона серед пісків і виноградників, але в ній уже двадцять п'ять тисяч жителів, уже більше тисячі дітей встигли тут народити молоді матері, і все блищить новизною: будинки, посадки, вулиці, газони, квіти, школи — все росте, все хорошіє з кожним днем.

Спека шалена. На вулицях мало людей, тільки вантажні машини мчать до греблі й шлюзу. Тисячі молодих будівників трудяться тут дні і ночі, але їх майже непомітно,— така велика споруда і так багата вона механізмами. Невгамовний рокіт машин тут — головна музика. Незліченні конуси намитих пісків, іржаві труби метрового діаметра тягнуться иа цілі кілометри.

Полудневе небо відбивається в аспидній грязюці величезного болота. Це земснаряди перекидають сюди пісок, викидаючи пульпу з безконечних своїх труб.

Виблискуюча грязюка здається мені прекрасною. Чи може це бути? Може. Хіба глина великого скульптора — не застигла грязюка?

— Добре попрацювали! Гарно як, га? Дивіться,— Аристархов показує мені одну з ділянок робіт — От діалектика: адже болото, правда, а гарно?

— Так, дивно.

— А люди які! Он іде Греков — король механізації, велика людина, запам'ятайте... Михаиле Петровичу!— раптом гукає він до "короля".

— З приїздом!— відповідає здалеку Греков, переходячи по трубі болото.

— Привіт вам передавав знаєте хто? Генерал Федорченко. В літаку з ним летів! Орудує зараз атомними ділами. ^

— Що ви кажете? Я ж воював у нього! Де він?

— Додому поїхав, до старого в Зелений Кут. Прощатися з хатою, казав, потягнуло.

Генерал армії Федорченко і Алік ідуть степом. У Аліка невиразне нудьгуюче обличчя розпещеного неука. Іде він не поруч, відстав кроків на шість.

— Папка, і що тобі за охота йти пішком! Давно б прибули на машині.

— Дід написав: прийди додому пішки.

— Тобі не може дід наказувати.

— Чому не може?

— Тому що ти генерал.

— Я хочу думати, не заважай.

Генерал іде мовчки, оглядаючи широкі лани. Полями, мов кораблі в морі, пливуть громади хлібозбиральних машин. Попереду синіє заплава Дніпра, а десь там, у далекім мареві, вже на другому березі, на ледве видимій горі, мов зграйка білих голубів, видніє село. Як легко дихати!

Голос генерала — дикторський текст:

"Як багато щастя знав я в житті! Щастя боротьби, напруження волі, труда. Щастя любові, й грізних битв, і перемог мого народу у велетенській боротьбі труда з капіталом. І щастя моїх перемог. Адже це я — босий пастушок — ганяв тут чужі отари, натер тут перші мозолі на дитячих руках. Я бродив по незайманих берегах великої моєї ріки..."

— Як скучно...— В дорослого хлопчика на шиї "Лейка"13, але він нічого не знімає. Ніщо його тут не приваблює.

— От вже нізащо б тут не жив!

"Нікчемний генеральський синок,— чується дикторський текст батька-генерала,— син батрака не відповість тобі".

— Папка! Скажи, що то там за горби?

— То могили скіфських царів. Ти вчив про скіфів?

— У нас скіфів не проходили.

Генерал мовчить. Чути лише його дикторський текст:

"Тут пройшло моє босоноге дитинство і моя буремна юність,— він ще раз оглядає рідні простори, і погляд його проникає далеко, немовби в глибину віків.— Тут діди мої запорожці стояли на сторожі народу два з половиною століття, і сам я кров свою пролив, і ворог біг, тікав мій враг передо мною..."

І ось починають виникати спогади. Спочатку вони оживають тільки в звуці. Видимий світ лишається незайманим — прекрасна далечінь, в небі ані хмаринки. Але звуки, неясні й далекі, наростають, наростають, ширяться і раптом серед ясного неба перетворюються в катастрофічну фонограму бою.

Се не існує для хлопчика, але воїн-батько вже весь у владі бою. Се він викликав його, і сам уже,— ви тільки подивіться, як він збентежений його силою. Аж ось пропадають хліба і ясне небо...

Гуркіт і грім потрясають поле. Земля тремтить під тягарем сталевого потоку німецько-фашистських танків.

— Вогонь!!! — кричить неймовірно різким голосом командир батареї. Лютий жар гніву і пристрасті бою надає бійцям такої сили, що важкі гармати, здається, вертяться у них у руках, як іграшки. З неймовірним напруженням м'язів вони відкочують їх, повертають вправо, вліво, всі мокрі, як у лазні. Час летить на танках, життя і смерть на секундах...

Все життя напружилося до краю. Вибухають танки, горять.

По дорозі, здіймаючи хмари куряви, нескінченним потоком мчать до поля переповнені бійцями п'ятитонки.

А назустріч несеться вже назад такий же потік поранених, контужених. Ідуть на таран танки на танки, літаки на літаки.

Дніпро! Вже не впізнати.

Притока Дніпра, весела Конка,— спотворена.

Вода каламутна, кривава, з мертвою рибою, трупами та іншими слідами людських пристрастей.

Снаряди ввергаються в неї і рвуться на дні. З глибин і ям вивертаються брудно-білими черевами вгору контужені на смерть соми, коропи, щуки.

Падають столітні дерева, валяться в річку сторч, корінням угору. Яка була річка! І бруд, і каламуть, і кров.

Літають зграї птиць над боєм. В повітряних хвилях, як у тайфуні, кидає їх з боку на бік, вперед, назад! На землю кидає від шаленого звуку, на землю, на згарище і в пил прекрасну зграю білих голубів.

Мертві зриваються з землі і підіймаються в чорній куряві, у фонтанах диму й піску, і знову падають куди і як попало.

Повітря горить! На бійцях тліють сорочки. Горять спини у живих. Кричать: "Горю!" — і падають на землю, і качаються на ній, гасячи полум'я один у одного ударами долонь.

Горить фарба на гарматах. Вже, здається, стріляють з палаючих гармат і самі займаються від термітних снарядів.

Кипить робота в медсанбаті. Стіни палатки здіймаються від розривів. Сестра впала непритомна.

— Заберіть сестру!

— Геть, заберіть сестру! Сестра!

— Сестра впала!

— Де сестра?

Хірургу вкладають у рот бутерброди.

Гумовий фартух хірурга весь у кривавих плямах. Стомлене обличчя вкрите потом, очі запалені. Руки в гумових рукавичках підняті вгору.

— Вина!

В хірурга вливають вино.

Від могутнього вибуху все зривається з місця. Повітряна хвиля кидає хірурга на підлогу.

— Уляно! Уляно! — кричить поранений в маренні на операційному столі.

Він уже в нестямі дограє свою грізну гру:

— Вогонь на мене! Вогонь на мене! Я — "Ластівка"! "Ластівка"!..

Федорченко стоїть серед поранених біля палатки медсанбату в садку, роздягнений до пояса, і, піднявши на голову руки, повільно повертається, "намотуючись" таким чином на бинт.

Він поранений в груди навиліт. Сестра розмотує бинт і дивиться на Федорченка з обожнюванням. На очах у неї сльози.

Заходить сонце. Федорченко переміг. Він вільний. Це дивний стан, майже торжество грізної творчості, недоступної нікому, крім прямих переможців у кривавих битвах...

Його дикторський текст:

"Мине дванадцять небувалих років, раніш ніж суджено мені буде повернутись до хати своїх батьків на великій річці. Пройду я важкий шлях перемог. Світ зміниться. Згине фашизм. Визволені народи піднімуться до розумного нового життя. Вперед, вперед, Федорченко!..

Пам'ятники братів-воїнів моїх стануть на майданах столиць Європи і пребагато братських могил. Багатьом не повернутись уже ніколи до рідних своїх хат, не побачити ні родини своєї, ні неба, ні великої ріки.

Пронесуть вони славу Вітчизни і поляжуть навіки — хто під Львовом, хто під Сандомиром або Варшавою, Будапештом чи під самим Берліном. Кого поховають товариші в братських могилах, кого птиці поклюють у чужих болотах, хто розвіється геть на фугасах, наче й не було його зовсім на світі".

Далі дія обернеться так, що у велетенську какофонію бою вступить і поступово витисне її хвилююча пісня:

Соловьи, соловьи, не тревожьте солдат,

Пусть солдаты немного поспят...14

Тільки не будемо під цю пісню показувати ні сплячих воїнів, ні пам'ятників героям на майданах західноєвропейських столиць, які вони визволяли від фашизму.

Покажем дівчат, гарних і розумних. Дівчатам сумно. їм хочеться ніжності. Вони обіймають одна одну. А може, й не дівчат покажемо, а піде ця пісня по кадрах замислених теслярів, молодих, і старих, і середнього віку.

Мовчки трудяться вони високо під кроквами. Виблискують сокири. Віє вітер гарячий в степу. Видимість ясна навколо, обрій розширився на всі сторони світу далеко-далеко.

Прекрасна людина и бою за Батьківщину.

Прекрасна иона и стражданнях і в смерті за неї. Але найсвітліша краса її в труді.

По тревожьте солдат, солоны....

В глибокім хвилюванні Федорченко входить у рідне село. Воно чи не воно? Він майже не впізнає його.

Так, воно просто невпізнанне. Все молоде виросло, старе постаріло, хлівів нема, тини розгороджені. Зникли садки, високі сокорини, верби. На місці деяких хат — білі печі на свіжих руїнах. Весь мальовничий низ села наче розтанув, розчинився в повітрі.

— Пробачте... Здрастуйте! Скажіть, як пройти?.. Де тут моя хата?

Марія Гуренко, яка вирядила сина в Каховку, зразу догадалася, хто перед нею, і все ж від несподіванки перепитує:

— Яка хата?

— Федорченка Максима.

— Почекайте... То ви?..

— Гнат.

— Гнат?!

— Марія?!

— Так. Це ви?.. Це ви, Гнате?.. Боже мій!.. Здрастуйте.

— А я впізнав тебе.

— Я теж впізнала тебе зразу. Ти тепер велика лк>дина.

— Ну... генералом став. Не думали колись ми, правда? Як ти?

— Не жаліюсь. Теж живем непогано. Чоловік, правда, на війні... Зразу його якось убили, так що й воював недовго, бідолаха...

— Діти?

— Діти теж: троє з війни не повернулись, один капітаном десь, не знаю, підводного човна, один у Каховку на будівництво подався, а тепер уже й дочка менша туди рветься, школу закінчує..,.

— Так... Літа, літа, Маріє.

— Еге. Прошуміли... Сорок років.

— Пролетіли, так.

— А я дивлюсь, не впізнає мене, босу... Та що я говорю, ну, ось же ваша хата! Он груша висока, бачиш... (Помітивши Аліка.) Це синок?

— Так. Менший... (До Аліка.) Чому ти не привітаєшся?

— А чому я повинен... Я з нею незнайомий,— глухо відповідає Алік. Генерал ладен мовчки розтерзати свого Аліка, не подаючи при цьому, як кажуть, ніякого виду. Але Марія помічає це.

— Нічого. Тепер мода така. Не треба його бити.

Вона проводжає генерала Федорченка очима й довго дивиться йому вслід.

Коли їй було шістнадцять років, а йому вісімнадцять, він був першим, хто держав її мовчки за руку біля перелазу в тихий вечір і довго не

випускав руки, хто пробудив у ній ніжність, мрії, бажання щастя, і надії, і сльози. Але се було так давно, сього майже не було. Се як сон. Тому дві сльози, що покотилися по її щоках, сухих від довгих років і трудів, були легкі, неначе їх і не було зовсім. Але дві середніх літ колгоспниці, яким Марія розповіла про приїзд генерала Федорченка, виразно сплакнули, але зовсім з іншого приводу.

І вдовині сльози їх були теж скороминучі, як роса. Час майже зцілив їхні душі, і безповоротні втрати, що позбавили їх радощів, утіх і дітей, тільки зм'якшили їхні серця.

Дома генерал армії Федорченко чи ні? Дома.

Він пізнав се по, грушці посеред двору.

— І хата, ось. вона — біла, старенька, з теплим солом'яним дахом.

Федорченко увійшов уже в маленький дворик, який заріс споришем і ромашкою, і тут з ним діється щось таке, що примушує його швидко підійти до старого ослінчика під грушею і майже, в знемозі не сісти, а начебто впасти на нього і, спершись рукою на старенький столик, закрити обличчя широкою селянською долонею.

Ледве здригаються розставлені пальці.

Побачивши, що батько сів відпочити, Алік зразу ж направляється вузенькою стежкою вниз до річки. А з боку вулиці в цей час підходять до прозорих воріт троє чи четверо хлопчаків і починають з цікавістю розглядати генерала, що сидить під грушею з закритим обличчям.

Генерал не помічає своїх сліз, але коли після довгої паузи він у глибокому мовчанні повертає голову до вбогої своєї хатки, по його грубому зблідлому обличчю котяться сльози. Полчища спогадів не тільки його, але всього, очевидно, роду, цілих поколінь стикаються раптом* в

його пам'яті і вириваються на волю, давно-давно вже приспані, майже поховані під великими напластуваннями подій більше як сорока років. Усі ці роки його розум був захоплений війнами. Вони становили духовний клімат його епохи, і він належав їм увесь, він в них прославився, і воєнне щастя не покидало його, бо він боронив зі зброєю в руках головну ідею сучасності.

Аж ось з протяжним скрипом відчиняються старі двері, і на темному фоні сіней з'являється стара тітка генерала, Антоніна.

"Хм... І що воно сидить під грушею, ума не приложу. Гнат — не Гнат. У Гната ж, кажуть, погони й золоті ордени..." Антоніна збентежено зачиняє двері,— що ж тепер робити?

Заспокоївшись, Федорченко підіймає голову. Перед ним, зовсім близько, найхоробріший з усіх хлопчаків, років семи; босий, штани закачані до колін, в руці на шнурочку виблискують під сонцем три напівзасохлі підлящики.

— Як тебе звуть?

— Сашко.

— А прізвище?

— Федорченко.

— Федорченко? А як звуть твого батька?

Сашко засоромився. Ніколи він ще не знав свого батька на ім'я.

— Кажи: Опанас! — підказують хлоп'ята з-за воріт.

— Опанас? — генерал Федорченко зрадів, начебто відкривши для себе щось несподіване й надзвичайно дороге.— То ти Опанасів? А знаєш, хто я? Я твій дядько. Я теж Федорченко...— Генерал садовить хлопчика собі на коліна і, обережно обнявши, цілує в тім'я. Вигорілий на сонці чуб Сашка, босі ноги і рибки нагадують йому дитинство.

— Я теж Федорченко! І я Федорченко! — почулися з боку воріт дитячі голоси.

До генерала підходять кілька хлопчиків і одна дівчинка, їм теж хочеться, щоб дядько приголубив їх.

— А ви чиї?

— Ми Данилові, а це дядька Лева Федорченка.

— А я Наталчина. Моя мати Наталка.

— Чого се ви поналазили в двір? — На порозі Антоніна. Вона вже майже догадалась, хто перед нею. Діти зникають.

— Чи се не ти, Гнате?..

Генерал входить у темні сіни, відчиняє двері... Він у хаті. Так, се його хата. Тільки замість бога й святих на покутті й на правій стіні великі олеографії Леніна, Сталіна, Ворошилова, Будьонного і його власний портрет у кількох видах поруч з Георгієм Побідоносцем та фотографіями родичів.

Але чому все таке маленьке, низеньке?.. Які крихітні віконця! Він оглядається. З темних кутків, з пічурок, з-під печі віє на нього якимсь старим-старим сумом.

— Яка маленька хата!.. Адже вона була ж велика...

— Ну, звичайна, як у всіх.— Стара тітка Антоніна лагідно й журливо посміхається.

— ...І я тут народився? Невже я тут народився?

— Так. Ти тут народився. Тебе дивує минуле?

— Так. Це майже неймовірно. Ви не можете уявити собі...

— Ну, як же...— Голос в Антоніни рівний, спокійний і дивно схожий на голос матері.— Он груша за вікном. А ось кільце на сволоку, дивись. Тут висіла твоя дитяча колиска, і мати, сидівши на цьому ось ослінчику, гойдала тебе давно, давно...

— Той самий ослінчик...

— Ну от. А мати співала, пам'ятаєш:

Ай-ну, лю-лі, коту дулі...

Нема генерала Великої Вітчизняної війни.

Біля печі гойдається дитяча колиска. В колисці п'ятимісячний, хлопчисько ворушить рученятами. А мати тихо наспівує давно забуту колискову:

Ай-ну, лю-лі, коту дулі...

Під оту першу пісню кадр за кадром швидко проноситься все його життя: І перші кроки. І перші штани.

І перше велике горе — мертва мати. І сльози в полі під проливним дощем серед отари овечок.

І перша зустріч з "нею" біля перелазу.

І муштра в царській армії.

Війна, поранення — одне, друге, третє.

І тюремні грати. І розстріл. І звільнення.

І потрясаюче піднесення атаки Першої Кінної .

І знову госпіталь, можливо.

І любов "милосердної сестри".

І ще, і ще...

— Ур-ра! — гукають поранені воїни Великої Вітчизняної війни біля медсанбату.

Гримлять важкі батареї, підіймаючи над неводами хмару пилу.

І стало тихо на землі.

— А де ж батько? — питає генерал Федорченко Анто-ніну, виринаючи з потоку спогадів.

— Село будує на горі. З головою колгоспу ніяк не помириться.

— Не згоден?

— Боже борони!.. Воював усе життя, таким і помре. Будинок культури побудували тісний, вікна не туди. А той ще ЗІМ завів...

— Хто?

— Голова.

— А хто ж голова?

— Та Савка ж Зарудний.

— Савка? Хороший голова?

— Дуже. Роботящий, душевний. Тільки політично вже, кажуть, не підходить.

— Чому?

— Горілку почав пити, серце не видержує. Так хочуть уже його зняти, — кандидата нема. Недавно заходив. Сердитий! Морда аж сиза. "Невже, каже, ваш генерал не приїде?" Так вже хоче тебе побачити... О! Іде.

— Савко!?

— Гнате!?

— Пізнаєш мене?

— Ні. Пробач, не пізнаю.

— І я не пізнаю... Ой-ой-ой!.. Ти Зарудний?

— Так. "

— Ну, брат ти мій... Здоров!

— Здоров.

— Ну як?.. Та... колись же ми рибу з тобою ловили.

— Еге. Сіно збирали.

— Пасли коні.

— Картоплю пекли.

— Так. Чую запах...

— Ну, як же ти?

— Нічого.

— Життя як?

— Як тобі сказать. Живемо у великий час: приходиться платить за привілей. Війна буде?

— Не повинна бути.

— Ти се так, для заспокоєння, чи запитував десь Жукова, Булганіна16?

—7 Запитував і Жукова, і Булганіна, і навіть Мао Цзе-дуна .

— Так. Якби ж бажання перемагали вже тим, що вони людяні!

— Давно не бачились...

— Давно. Сто літ.

— Як розвела нас доля!..

— Так. Ти генералом став. Я — дядько.

— Ну, дядько на ЗІМі це теж генерал.

— Еге... Головнокомандуючий...

— Звичайно!

— ...над бабами та школярами. А молодь у тебе та в Аристархова. на будівництві. Та всі хотять учитись.

— Ну й добре!

— А-а!.. Вчитись усі хотять, та не сільського господарства. Не бачу я добра... Всі від землі тікають, що це? Доки?.. Тридцять вісім хлопців і дівчат закінчили десятирічку, і одна лише дівчина захотіла в агрономічний. Менша моя, Катерина, теж подалась на Каховку, на гідротехнічний.

— А красуня, якби ти тільки бачив! — У голосі Антоні-ни — ніжна любов до Каті.— А розумна та привітна! Все село веселила.

— Ну, буде інженером. Це ж прекрасно, Савко! Покажеш красуню?

— Нема її,— задумливо відповідає голова колгоспу.— Повинна була приїхати, і нема. Щось її не пустило.

— Ну, що ти...

— В мене багато думок... (Чути гудок ЗІМа.) Я пішов. Увечері поговоримо про інженерів і людське щастя.

Входить водій машини.

— Саво Андрійовичу, Машина з Каховки. Чи не Катря приїхала?

— Іду. (Виходить.)

— Страждає.— Антоніна говорить тихо, мов боячись, аби не почув Зарудний за дверима.— Жінку ж його, Ганну, повісили.

— Що ви кажете?

— Фашисти німецькі. Зразу як прийшли. А вона ховала двох поранених російських офіцерів. А він в армії був з хлопцями. Так я сама вже Катю доглядала, щоб ти знав. А потім вже сини на війні десь пропали, а дочка дома не хоче... От йому й сум. Нову хату поставив на горі — чотири кімнати,— а для кого? Я оце на картах кинула: печаль йому падає.

Зарудний під'їжджає до своєї нової хати майже водночас з Катериною.

Вона весело прощається з подругами й товаришами по будівництву.

— Батьку?!

— Здрастуй, дочко! Ось твій новий дім. Дивись, простір який навколо!

— Як гарно!

— Подобається?

— Дуже! Який ви майстер, тату! На всі руки. Я всім у Каховці кажу: такого майстра, як мій батько, ніде другого нема...

Катерина обійшла всі чотири кімнати, чисті, білі, світлі.

— Люблю все нове!

— І я. Що в Каховці? Як там? Скоро?

— Гримить Каховка, батьку. Там уже місто побудували нове. На пісках. Всі дивуються. І самі дивуємось,— так все наче швидко й легко. На вулицях квіти, пледові дерева, виноград збираються садити на вулицях. І вулиця буде зватись Виноградна. Се така краса, тату! Така!.. Одна письменниця сказала: признаю два міста — Ленінград і Каховку. Всі просто закохані.

— А гребля?

— А гребля — чудо! І Дніпро там синій-синій.

— Так... Дніпро синій. Ну, а печаль у тебе звідки?

— Печаль? — Голос Катерини затремтів. Вона зрозуміла, що батько все прочитав на її обличчі. Туга раптом придавила її, і вона зразу стала іншою. Говорить тихо. В голосі прихована жалоба.

— Яка печаль?

— В очах.

— Не питайте, тату.

— Болить серце?

— Болить, тату.

— Нема радості, взаємності?

— ...Не знаю.

— І тобі світ уже не милий і дім... Так?

— Тату!..

— І сонце не гріє?

— Не треба... Годі!

— Жаль. А хто він, скажи мені?

— Хто?

— Людина ця... дурна.

— Він дуже розумний.

— До нас ідуть. Усміхнись... Ввійдіть!

Входить Валя з дитиною. Вона втомилась. В очах рішучість і якась гнівна скорбота.

— Здрастуйте!

— Здрастуй. Що скажеш?

— До вас не приїздив один мужчина?

— Ні.

— Мені здалось, пробачте...

— А хто міг до нас приїхати?

— Прораб з Каховки. Він проїхав через дамбу.

— Прораб? А для чого він мав би до нас їхати?

— Він не приїде до нас.— Катерина почуває, що вона видала себе. Швидко виходить з кімнати, зачинивши дв0рі.

— Хто цей прораб? Не той часом затопленець? — питає Валю Зарудний.

— Еге. Батько дитини цієї. На дамбі був, тепер у Каховці. Він дуже швидко став рости. Я, каже, росту, а ви, тобто я і воно, відстали.— Валя глянула на дитину, на свого малесенького безбатченка, що тихо спав коло її розторга-пого серця. Потім перевела сумовитий свій погляд на Заруд-ного: — Значить, він не був тут? Пробачте, мені одного разу здалося, що він міг до вас приїхати.

Катерина стоїть за дверима в другій кімнаті, збентежена до краю. Що їй робитиР'Хто ця дівчина? Невже їй відомо,, що він міг приїхати до них? І він адже не приїде. Ні, ні... Вона чує, як батько каже Валі:

— В тебе вигляд дуже стомлений. Сядь.

— Це не втома. Це гнів мене спалює! — відповідає Валя.— Є в мені щось сумне, правда? Начебто нема соціалізму, і я живу в якихось старих книгах чи піснях. Тільки ні, помиляється він!..

Раптом різкий дзвінок телефону. Зарудний бере трубку, відповідає комусь.

— Так... Так, так, їду... От пекло! Хвилини немає спокою. Катерино!

— Іду!

Катерина входить у кімнату.

— Я поїхав до району. Буду дома о третій годині. Так... Поговори з дівчиною...

— Ні, не треба. Пробачте, я пішла. Дякую, дякую.

Катерина залишилась сама в новому будинку. Неспокійно і смутно в неї на душі.

Валя йде дорогою. Щось примусило її оглянутися. Можливо, дивиться Катря їй услід. Ні, не дивиться.

Катря в домі. Хоче розважити себе співами. Але, заспівавши "Не всі ж тії та сади цвітуть", запл-акала.

Валя стоїть на роздоріжжі в полі.

Піднімає руку назустріч машині.

Машина промчала мимо, обдавши її курявою.

Це виконроб Валерій Голик, про якого вже йшла мова і про якого слід зразу сказати, що він ніколи не любив людей і в цій нелюбові ні разу не давав собі відчиту. Не любив він ні робітників, ні селян, ні буржуазії, про яку читав у книгах і газетах. Товаришів своїх по навчанню і роботі він теж

не любив. Він змагався з ними, але далеко не в новому, соціалістичному розумінні.

В силу складного ряду причин, до яких і докопатись не так легко і просто,— хто його знає, чи батько і мати були мізерними людьми, чи то в школі про щось забули або в комсомолі невірно домовились відносно якихось на перший погляд незначних речей, які, на жаль, з часом непомітно перетворюються в речі значні і сумні для деяких натур,— словом, усі почуття, закладені природою в Валерія Голика, виявились зверненими виключно до власної його персони/

Персона його, більш хитра, ніж розумна, більш розсудлива, ніж поривчаста.

Відсутність природного таланту замінює в ньому настирливість і неабияка пробивна сила. Він прекрасний промовець, організатор.

У нього в робочому кабінеті, в кутку,— перехідний прапор комсомолу, якого він нізащо не випустить з рук, про що поклялись урочисто комсомольці, працюючи під його керівництвом.

І треба ж було так статися по якомусь зловісному контрасту чи з інших нерадісних причин і обставин, що він подобався дівчатам і що не одна вже прокляла той день і годину, коли зустрілася з ним.

— Може, взяти її підвезти? — запитує Голика шофер "віліса".

— Давай, давай!.. Спізнюємось... Тьху, пилюка яка! — Він впізнав Валентину в одну мить, і йому стало раптом неприємно і страшно.

Оглянувся: проїхати б швидше! Хмара куряви закриває "віліс". Промчав ЗІМ Зарудного.

Голова колгоспу Сава Андрійович Зарудний може видатися на перший погляд людиною не дуже лагідною і непривітною. Проте він щирий, невтомний і дуже точний у роботі. Його могутня компл^ція навіває спогади про гоголівського запорожця Кирдягу . Голос густий, рухи повільні, стаж головування — двадцять чотири роки.

За останні півтора року він переробив зі своїми колгоспниками безліч роботи. І так само, як і раніше, в колгоспі чи на війні, де він не просунувся, за його власним виразом, вище старшого сержанта танкових військ Південного фронту, він зовні спокійний. Незважаючи на винятково важкий засушливий рік, серед спаленого сонцем степу, на гарному положистому горбі понад берегом майбутнього моря він добудовує вже нове село для переселення колгоспників із зони затоплення.

Крім села, він уже побудував прекрасну ферму, гараж, стайню, механічні майстерні. І все це без усяких інженерів, техніків, зусиллями п'ятисот колгоспників і колгоспниць. Це — важка творчість, трудовий ентузіазм. І навіть саме це картинне слово тут не підходить.

Воно означає дії людей в їх високому, але короткочасному пориві. Тут же працюють вперто і довго від зорі до зорі, на вітрі-суховії, під палючим промінням сонця, терплячи безводдя, пилюку та інші нестатки. Тут іде багаторічна битва з природою, і не кожного року в цій битві людина виходить переможцем.

Тут буває по дві-три посівні кампанії на рік без єдиної збиральної. За останні тридцять років засуха досягла тут великих і грізних успіхів. Весь волзько-донський та український Південь давно вже стали здобиччю суховіїв. Палючі вітри рухаються зі сходу на Молдавію, Угорщину. Земля, вода й сонце стали тут у ворожнечу, невідому поки що сотням мільйонів жителів Західної Європи,— ніщо вже не в силі перепинити дорогу пустелі! Одна тільки сила в світі може подолати її — колективний, плановий, наполегливий труд великого радянського суспільства. Тому не будемо тут сьогодні шукати безтурботних усмішок, ідилій. Сьогодні людям тут

судилось інше. П'ятнадцять місяців нема дощу. Всі сили народу йдуть на боротьбу за хліб, за створення нового моря.

На положистому горбі, звідки розкриваються широкі панорами на степи, на далекі села, на старий Зелений Кут, серед вирубаних вже плавнів, на річки Підпільну, Скорбну й Чортомлик і на всю величезну чашу майбутнього моря,— будується нове село, просторе, з широкими прямими вулицями й двома будинками шкіл-десятирічок.

Проїжджають машини з шифером для покрівель.

Вздовж довгих вулиць риють канави для водопроводу. На кроквах ще не закінчених хат працюють теслярі.

Як би не хотілося нам, щоб жінки й дівчата творили свої хати з піснями, вони роблять це мовчки — місять глину, укладають вальки, фарбують, білять.

Співає одна лише сім'я, до якої ми негайно і поспішимо з усією своєю кіноапаратурою.

Хто ж це будує таку веселу хату?

Іван Кравчина.

Якщо скульпторам коли-небудь доведеться десь у новому місті над широкою рікою ставити пам'ятник Добрій людині, кращої моделі, ніж Іван Кравчина, їм, мабуть, не знайти.

Кравчина — людина гармонійна. Вираз готовності до дії ніколи не сходить з обличчя і з усієї його постаті. Очі сірі, іскристі, цікаві, завжди сміються. Пшеничні вуса грають на загорілім обличчі.

З ранку до вечора Кравчина в роботі. Між задумом і виконанням у нього завжди найкоротша відстань.

Працює він швидко й легко. Здається, немає нічого навколо, чого б він не міг зробити. Він тесляр, столяр, бондар, пасічник, коваль. Уміє робити покрівлі, мости, будинки. Він косар і сівач. Знає всі машини, садівництво, сам робить вино і дуже любить співати. Це він співає.

В самих лише трусах і майці, розмашисто орудуючи сокирою і виспівуючи сам усіма голосами від баса до сопрано, творить він свою хату разом з жінкою і дітьми.

Ластівко моя прекрасна! Серцю радісно в сей час. Ти навік моя кохана: смерть одна розлучить нас...19

— "Смерть одна-а-а-а-а-а-а роз-лу-чить на-а-а-а-с",— підхоплюють хлоп'ята — один одного менший, у синіх трусиках. Пісні народні — українські, російські, білоруські. Діти підспівують невпопад, але зате старанно, а Кравчина, не покидаючи роботи, повчає їх. Аж ось після короткої паузи один хлопчик, явно наслідуючи батька, голосно почав:

Украї-їна, рідний край... рідний крайї20 Всі четверо: "Рідний край..."

Діти намагаються співати басами, а сам Іван хватає верхню тенорову партію...

"Щасливі там люди, блаженна сторона...", тра-та-та-та-та-та-та! Подай дошку... Держи!. "їх бог благословляє, добро їм посилає!,," "А в степи глухой умир-а-л ямщи-и-и-и-ик!"21

— Та-ра-ра-ра-ра-а ра-рі-ра-рі-і-і,— підтягують діти тоненькими незлагодженими голосами.

Кравчина швидко переключається на баритональний бас, і вже чути нову пісню:

Если Волга разольется!!!22

— "Волга ма-атушка река-а!" — підхоплюють радісно хлоп'ята.

— Ф'ю-ю-ю!.. На-рі-ра-рі-ра ні-ра-ра-а...

Нова садиба Кравчини розташована край села, на веселому пологому горбі. Праворуч неоглядний степ. На обрії — скіфська могила, а перед хатою простятся морський берег. Самого моря поки що немає. Є лише його широка чаша. І хати ще нема. її прозорий каркас із свіжообтесаних балок ще має вигляд легкого рисунка в голубому повітрі. Але в стояки каркаса вже позабивано цвяхи, вже висить одяг, рушники. Посеред рисунка — кілька стільців і саморобний стіл, а на столі — щось ніби півлітра.

Коло літньої білої печі Марія, жінка Кравчини, готує обід.

— Ну, сьогодні вже дядько Гнат напевно приїде,— озивається зі стропил меншенький хлопець.

— Дядько не їздить, а літає!

— Чому?

— Тому що він генерал.

— Я теж буду генералом... Трах! Бах! Бабах!..

— От тобі й на! То інженером, то раптом генералом.

— А дядько брав Берлін...

— Ну й що? Всі ми його брали. І я брав... "Ти навік моя кохана: смерть одна розлучить на-а-ас!.."

— Чому ти не генерал, а сержант?

— Тому що батька часто ранили,— говорить Марія, несучи тарілки до стола.

— Звичайно! Через поранення я не добрав три ордени. Ранять тебе — і в госпіталь: геть з очей, із серця вон... "А в степи глухо-ой умирал ямщи-к..."

Кравчина бачить вже свій дім і сяє від радості, немовби дім стоїть вже готовий, лишилися дрібні доробки. На дорозі зупиняється машина Зарудного.

— Привіт!

— Привіт!

— З новосіллям! Можна до вас?

— Милості просим!— весело одказує Кравчина.— Заходьте через кабінет прямо до їдальні.

— Здрастуйте! Чудове місце...

— Сідайте,— запрошує Марія.

— Краса яка... ай-яй-яй...

— Правда? Вікнами на море. Душа не нарадується.— Марія щаслива і разом з тим трохи стурбована: чогось-же та треба Зарудному?

— На Каховку поїдеш,— спокійно й діловито звертається Зарудний до Кравчини.— Всі самоскиди з двох областей туди зараз женем.

Кравчина. Дніпро пересипати? Зарудний. Да. Марія. А хата?

Зарудний. Добудуємо самі. Стару тільки завтра ламайте. Два дні даю — і марш... До побачення!

Кравчина. Чекай! Хоч чарку ж випий у новій хаті. (Наливає по чарці.)

Зарудний. Ну... За що ж?..

Марія. Еге! За стару хату, за нову чи за дорогу?

К р а в ч и н а. За те, щоб тут було гаразд! (Кладе руку на серце. В очах — готовність до всього хорошого.) Завжди щоб чисто і той... і свободно.

Зарудний. Дай боже! Я пішов.

Хлопчик на кроквах. Он! Ще їдуть!

Марія. Людей понаїхало...

Зарудний. Признаюсь, сам покликав.

Через будову в напрямку старого села промчав ЗЩ Сави Андрійовича. Цей ЗІМ, як він часом каже, сміючись з самого себе, йому "всучили в районі по рознарядці". Він довго сердився і спочатку навіть соромився

їздити, аж поки не звик і не перестав прислухатись до зауважень і анекдотів з цього приводу.

У нього сьогодні зустріч з гостями, яких він сам запросив :і усіх кінців Радянського Союзу. Всім їм були розіслані листи від імені батьків, братів, сестер, від родичів.

З'їхалося на цей раз до села так багато, як не з'їжджало-ся ніколи. Приїхало багато таких, що не були вдома років по двадцять і більше і фактично чи не вперше бачать один одного. Всі трохи схвильовані, деякі знайомляться наново, дивуються один з одного, з мінливості видимого світу і невблаганної швидкості часу.

Одна з приїжджих жінок — заступник міністра чи то хімічної, чи то якоїсь іншої промисловості. Це дуже розумна і освічена жінка, інакше її, звичайно, на таку високу посаду нізащо б не призначили. З другого ж боку,— в силу свого характеру взагалі і особливо в останній час — вона якось утратила безпосередність і схильність до звичайного поводження. Через це, приїхавши в рідне село на ЗІМі, вона й тримається відповідно. Крім того, від довгого напруження розумових сил і широти охоплення складних предметів у неї з'явилась короткозорість, внаслідок чого подруг свого босоногого дитинства вона майже не впізнає. Але всі її подруги — жінки теж дуже розумні на своїх незначних посадах у колгоспі — впізнали її зразу по машині, що стояла на подвір'ї старенької хати начебто для навмисного, хоч і дуже зворушливого контрасту. Так, впізнали вони її і образились.

Навколо ЗІМа на значній віддалі вовтузяться хлопчаки, виявляючи по відношенню до машини деякі недозволені дії, які краще, звичайно, не описувати і не показувати в картині, аби цим прикладом не пошкодити справу автомобілізму. В одного хлопчика — з півдесятка рибок на шнурку, в другого — одна, але більша.

— Дядьку, загудіть! Дядьку!..

— Ідіть під три чорти, не дратуйте мене!— озивається водій машини, відпочиваючи після автопробігу в затінку.

Собака Султан мовчить, поїдаючи щось разом з півнем і курми з перевернутої німецької каски.

— Загудіть, дядьку!— просять юні рибалки.

І тут один з них, намагаючись, треба думати, кинути твердий предмет у своє зображення у блискучій зімовській фарі, несподівано влучає в тітку заступниці міністра цієї промисловості Степаниду, яка раптово з'явилася з сіней.

— Куди ти кидаєш, бодай тебе об землю кинуло! А-а, байстрюк поганий, уже палки кидає!

Тітка заступниці така ображена, що навіть Султан і півень починають реагувати на її крики. Хлопчаки тікають хто куди.

Сама ж заступниця стоїть на площі і слухає розповідь капітана далекого плавання Данила Реви про арктичну навігацію. Поруч з капітаном — інший, вже річковий, капітан Андрій Притуляк з маленькою гарною донечкою на руках, а у донечки в руках — лялька, неначе портретик її в мініатюрі.

Тут же неподалік три колгоспниці тихенько осуджують заступницю міністра:

— Подумаєш, цяця,— ще відвертається!

— Еге! Думає, що вже як ЗІМ і павутинки... А вчилась як, пам'ятаєш? Гірше за нас вчилась...

їм, звичайно, і на думку не спадає, що заступниця міністра з невідомих причин почуває себе трохи ніяково перед ними і навіть соромиться; вони ж сприймають це як її гордість і зарозумілість, і самі теж почувають якусь ніяковість, змішану з образою і навіть заздрістю.

Підходить стара колгоспниця Христя Глібова.

— Ой яке наше село стало пишне та веселе!— Христя з цікавістю вдивляється в обличчя гостей.— Вже хоч достатку й чортма, так люди зате ай-яй-яй!.. як мак процвітають... Здрастуйте!

— Здрастуйте, тітко Христино!

— Доброго здоров'я!

— Дайте я подивлюсь на вас та полюбуюсь, а то все прощаємось, та проводжаємо, та плачемо,— бо ніхто вже не повертається! Як згадаю життя — одні прощання. Чи вже нема нам радощів дома? Чи земля набридла?

— Ні, не набридла нам земля.

— Брешете! Та все полковники, та генерали, та інтелі-ге-е-снтні всі один в один. Уже Брикун Харко, нащо дурний, і той... Не бачили Брикуна?..

Ось і Брикун якраз виходить з похилої старої хати. Одяг, постать, хода — достойність, не впізнати колишнього першого ябедника і склочника колгоспу. Двадцять років не видно було тут Брикуна. Спочатку чутка пішла, що його за щось нібито несправедливо заарештовано, потім час узяв своє, і думати про нього перестали.

— Дивіться, Брикун об'явився!

— Що ви кажете? Де?!

— Ось, іде! А казали: заарештований.

— Брикун?

— Харко... Ох і важна фігура!

— Ліквідували його установу як непотрібну, де він трубив по-пустому двадцять років.

— Сказитися,— діяч! Сміються.

До мене підходить друг мого дитинства Григорій Безверхий, архітектор, брат художника Федора Безверхого, що страждає задишкою. Подібно до брата, він любить рідне село, любить потихеньку і старі церкви, і хати, але творчість його присвячена головним чином проблемам столиці, притому не звичайним будинкам, призначеним для проживання людей, а спорудам, які не будуються, а "воздвигаються". Його покликання — пантеони, павільйони, палаци культури, урядові санаторії з безліччю колон, пілястрів і класичних урн, які він щедро розставляє де треба і не треба, поки не досяг лауреатських висот. Крім урн, в спорудженні яких він далеко перевершив усіх класиків зодчества, він збагатив архітектуру пишних під'їздів велетенськими кулями з полірованого граніту та покритими швидкісним цементом сходами, які легко й дуже швидко виказують своє цегляне походження. У створенні сходів фантазія його бездонна. Він творить їх навіть на рівних місцях, щоб людям, очевидно, було куди підніматися.

Останнім часом він створив проект колгоспного клубу для рідного села. І хоч клуб у проекті був пишно названий Палацом культури, він несподівано викликав обурення Зарудного і майже всього правління колгоспу, про що стане відомо трохи пізніше. Зараз же мій друг схвильований і зворушений зустріччю зі мною так само, як і я.

— Здрастуйте!

— Привіт! З приїздом.

— Уявити собі не можете... Тобто ніколи в житті... Ай-яй-яй!..

— Я теж. Розумію...

— Як багато нас, дивіться.

— І які різні всі! Вся країна, як у дзеркалі,— величезний шлях!

— Як далеко пішли ми... Я ніколи не думав...

— Так. Я приголомшений. Наче я народився знову або воскрес.

— Летить життя!

— Так. І радісно, і жаль, і навіть соромно, га?

— Розумію. Забули. Не можна так забувати! Не можна... До нас підходить генерал Порохня. Він у такому ж стані, як і ми.

— Юрію Григоровичу, привіт! Впізнаєте?

— Звичайно.

— Ваш учень. Читав про вас, будинки ваші бачив, ваші картини...

— Мовчіть — заплачемо.

Потискаємо один одному руки. Любим один одного,— щасливі, просвітлені й сумні.

— Скажіть мені, сусіди, гості дорогі...— Жінка підходить стара з незвичайним виразом суворого обличчя.— Десять років день і ніч прошу: скажи мені, сонце ясне, і ви скажіть, зорі золоті,— чи стоїть і досі мій менший син Іван на майдані в Берліні?

— Так!— відповідають військові.— Стоїть на майдані ваш син!

— З мечем в одній руці, з дитятком у другій коло серця?

— Стоїть, мамо, з мечем.

— Глядіть, щоб стояв. Не упускав дитя і меч. Степаниду Воронцову знає вся округа. Семеро її синів

загинуло в війні. Не витримав, пом> гився розум матері, і коли їй одного разу Іванова вдова показала журнал "Огонёк" з кольоровою фотографією пам'ятника загиблим воїнам у Берліні, вона, приголомшена схожістю статуї з Іваном, вже не розставалася з журналом.

— Ось він, бачите?— Вона простягає гостям бронзовий образ свого сина.

Під'їжджає Зарудний з районного центру, де його затримали, прикро вразивши різними непогодженими інструкціями. Він почуває, що спізнився і до призначеної зустрічі з гостями, і на будову села на горі. І тому, коли він почне зараз говорити про свою радість, не треба думати, що ця радість засяє раптом на його суворому, не багатому мімічними відтінками обличчі. Голос його також залишиться рівним. Він може показатись наполовину нібито відсутнім: у нього вся душа на будові.

— Дуже радий побачити вас хоч раз усіх вкупі дома! Здрастуйте!— Сава Андрійович вже йде серед гостей, вдивляючись в обличчя, потискуючи руки.— Дуже радий! Дуже приємно і радісно бачити, що так

багато розумних і добрих людей дав державі наш колгосп... О!.. Кого я бачу?! Рева?

— Я, Саво Андрійовичу. Привіт!

— З Льодовитого океану?

— Так точно. Дивлюсь навколо, і все сниться мені...

— А се... І ви завітали?..

— Здрастуйте...

— Ой гаразд! Ви тільки подивіться на картину.— Широким рухом Зарудний запрошує мене помилуватися цією справді незвичайною картиною.

— Сто дев'яносто вчителів, агрономів, лікарів, інженерів, офіцерів! Шість полковників, тільки живих: полковник Соки-ренко, Бондаренко, Дорошенко, Демиденко...

— Я!

Білокінь! ■— Я!

— Полковник Чуб! Капітан Льодовитого океану Рева! Генерал Порохня!

— Я!

— Генерал Голубенко!

— Я!

— Генерал армії Федорченко!.. Здрастуйте, здрастуйте, здрастуйте! Може, кому-небудь, особливо після столиці, не дуже весело бачити нас Сьогодні ми нічим не можемо похвастати, крім хіба засухи та пилюки. Не мільйонери. Немає серед нас ні депутатів, ні знаменитостей ко'лгоспних ланів. Не вийшло якось у кас ні геройство, ні депутатство. Людей бракує. Одні виросли і, розпростерши крила, розлетілись по високих державних постах, інші —" без крил розлізлись, треба й не треба, до лихої матері, хто куди, де більше асфальту, електрики, де легше обкладання, і вже звідти критикують нас і навчають сіяти й орати.

— Саво Андрійовичу...

— Не заважай. Я промову цю давно готував. Так... Хай моя промова не зовсім буде правильна в чомусь,— не важно. Важно, товариші, головне. А головне...— Тут голос Зарудно-го затремтів з відчуття незвичайності того, що всі, звичайно, знають, але про що йому хочеться особисто сказати тим, що зібралися:— Буде, товариші, море! Так! Буде море, і наше село піде навіки під воду. Ось тут, де родились наші предки й ми з вами, де ми росли, любили, плакали й веселились, буде морське дно. Де матері наші ще дівчатами колись складали пісні... так... буде дно морське. Художники, звичайно, могли б для музеїв написати сьогодні хоч би сто картин — села старі, ветхі греблі. Так нема художників... нема... Щоб бачили колись, при комунізмі, люди на картинах морське наше дно. Що створилось воно не в якусь там силурійську еру23, що це наше робітничо-селянське людське море. І я подумав: якщо вже не вистачило в них сумління чи розуму чи що інше скувало їх убогі душі,— давай викличу живих. Тоді я попросив написати вам листи.

— Спасибі, Саво Андрійовичу,— почулися голоси.

— Дозвольте! В чім, власне, діло?— Харитон Брикун явно незадоволений.— Для чого мене, наприклад, викликали? Профіль моєї роботи, як сказати... Я...я... я не художник, я — спеціаліст по холодильниках.

— Не перебивайте!

— Тихо!

У Сави Андрійовича і Брикуна стара взаємна неприязнь, простіше кажучи, вони колись люто ненавиділи один одного.

І, звичайно, голові не хотілось би сьогодні бачити Брикуна. І це відчувається в його словах.

— Так... Не тільки орли-соколи злетілись до нас. Прилетіли й дрібніші пташки — заготкурочка, заготкачечка, райгу-сак, райкарась, промцибуля, облсметана. Прибули й такі, сатана б їх душу забрав, що, покинувши землю, чверть століття коптіли десь у канцеляріях або бігали, як приблудні пси, за чужими возами. Навіть у тих, уявіть, мізерних натурах заговорило щось. Повторюю, я дуже щасливий.

При цьому Сава Андрійович ні разу не подивився в бік Брикуна, від чого спеціаліст по холодильниках починає помітно гарячитися.

— Ні, вже ви дозвольте! Я хочу перш за все знати суть справи. А всі ці дрібні пташки і приблудні пси тут ні до чого...

Пронирливий і тонкий Брикун відразу догадується, що камінчик кинуто в його город, тим паче, що при згадці про приблудних псів більшість людей обернулась в його бік. Це дуже вкололо його гордість.

— Якщо, згідно інструкції, дане село йде на дно моря, воно піде незалежно від приїзду всіх тут присутніх або не-приїзду їх, це по-перше. По-друге, навіщо мене особисто викликали?

— Попрощатися з хатою. Приступаємо чистити дно морське від будівель. Все зноситься: хати, садки — все. Значить, у кого є щось отут, — не дивлячись на Брикуна, Сава Андрійович кладе свою квадратну

долоню на груди,— будь ласка. У кого — холодильник, пробачте і йдіть собі, щоб мої очі вас не бачили...

Батько генерала Федорченка Максим Тарасович — людина незвичайна, і кожен, навіть Сава Андрійович, завжди підходить до нього з деякою оглядкою й обережністю. Гордості неймовірної, важкий, непримиренний і завжди чим-небудь не-вдоволений. Ніколи не вгадаєш, куди поведе його думка за хвилину. Якби не син, генерал армії, і не поважний вік, невідомо, що б мав він за свій язик. Йому вісімдесят п'ять років, але він применшує свої літа, не бажаючи розлучитись з давньою репутацією кращого тесляра району. Він спадковий тесляр. Теслярем був його батько, дід і прадід Лук'ян, що побудував колись у Запорозькій Січі церкву на диво всьому запорозькому кошу. По натурі він не робітник, а воїн, але велика судьба воїна випала тільки старшому з шести його синів, генералу армії Гнатові, з яким у нього теж свої рахунки. Трьох молодших синів він втратив на війні. Двоє були солдатами, один — офіцер. Старший, бригадир теслярів, сьогодні в поганому настрої. Йому не подобається нове село і Палац культури, який він будує, не перестаючи лаяти свою роботу.

І'ні нараз появиться в картині з блискучою замашною сокирою; так з сокирою картину і закінчить.

Максиме Тарасовичу, здрастуйте!— Привітно, на-< кільки дозволяє знання такту, голова колгоспу підходить до Іїалацу культури.

Старий вдає, що не чує привітання, і починає в сотий раз ипказувати свої незадоволення.

— Нечистий їх візьми з їх планами! Що це за село?

— А чим же погане?

— Хто розпорядився будувати хати в ряд по шнуру? Хати, струнко! Равненіе на бюрократа!

— Ну, перестаньте. Годі. Що ви? Це Головсільбуд план спустив.

— А я плювать... Давайте мені інший Головсільбуд! Я не хочу будувати села по шнуру.

— Чому?

— Тому що я майстер. Зрозумів? І мені майже сто років. Я не хочу комунізм на Дніпрі витягувати по шнуру. Що це за планування?

— Яке? Це ж звичайне село.

— Ні, не звичайне! Це нове село, на березі нового моря. Але чого в ньому не вистачає, зрозуміти не можу. Почуваю, що роблю не те.

— Тобто як — не те? Село як село.

— Вигляду немає. Нової якості... Зрозумів?

— Що робити? Не можу ж я привезти сюди Академію архітектури!

— А ти привези! Хай хоч раз влаштує засідання ось тут, па кроквах.

— Еге! Хай би глянули хоч раз на степи з висоти.

— Так, так! І побудувала б для прикладу десятків три будинків, гарних і різних, щоб я міг вибирати. Є фантазія?! Чи нема фантазії, а є інструкція?! Академіки... Чому в столицях можна золотити куполи і хрести? А церкву, що збудував мій дід — кращий майстер Запорожжя!— знищили. Як я жалкую, що бога нема! Появись він хоч на хвилину, ох і

покарав би десницею своєю безбатченків, що знищили труд мого предка! Ні гордості, ні поваги... Ай-яй-яй! Стояла б на березі моря, пройшло б ще триста років, ми б усі померли, згнили к чортам собачим, а люди нові любувались би нашою старовиною і старовиною наших предків над новим морем...— Старий плюнув у долоню, не покидаючи орудувати сокирою.

— Здорово, батьку!— говорить генерал армії, підходячи до новобудови. Старий Федорченко давно вже помітив, що до нього підходить його син, прославлений, той самий, який давно вже просить його переїхати в столицю. А що робити в столиці? Сидіти склавши руки утриманцем? Ні!

— Тату, здрастуйте!

— А-а! Здравія желаем, ваше превосходительство! В голосі старика радість, приперчена сарказмом.

— У фронт стать по правилах уставу!

Підкоряючись старим, очевидно, давно відомим батьківським жартам, генерал Федорченко виструнчується і козиряє старому батькові, що сидить на кроквах, виблискуючи сокирою. На якусь секунду ми бачимо його в повній парадній формі з вісімнадцятьма орденами, а на очах — майже сльози, так глибоко схвилював його в цю мить старий, так він пишається ним і так зворушений силою його нездоланного духу.

Старий грізно хмуриться ї теж любується сином. Потім він встромляє сокиру в крокву, злізає на землю і дає синові себе обійняти.

Він висох, звичайно, поменшав, став помітно нижчий за сина. Це його розстроює, і засмучує його також те, що син одягнений не так, як хотілось би.

— Щось давно ми з тобою не бачились.

— Давно, батьку... Я дуже щасливий, що ви ще сердитесь...

— Серджусь потроху, слава богу. Тут мертвого розсердять... А ти чого це форму не вдягнув? Показався б народу. Чи вже в село, так і без форми? Теж... А то це буває, що приїздять та в одних трусах по вулиці ходять... Тьху... Стид і страм...

Старий підходить до привезеного з плавнів старого вербового пня, на якому він звик відпочивати під час перерви. На пні вже встиг розташуватись Алік. Навіть не глянувши, старий збиває Аліка з пенька влучним ляпасом по потилиці, від чого Алік на хвилину чмуріє. Се його перший удар. Старий сідає на пень.

— Ну, добре, що приїхав. Вже, я думав, не побачу... Мати пла-акала до самої смерті.

— Але чому ж ви не приїхали до мене, батьку?

— А, дурниці... Твій хлопчик?

— Так. Це Алік.

— Як?

— Алік.

— Тю!.. (До Аліка.) Іди сюди. Іди, не бійся, дурачок... Соромиться... Подай діду води. Води подай! Стирчиш, дурно-головець...

— Якої? Де вона?

— Гнате, подай мені води. Генерал подає батькові воду.

Спасибі... Вчиться хоч?

А-а...— Федорченко махнув рукою із звичайною досадою. — Ти чому погано вчишся?

— Тому...— Алік нахмурився.

— Чому?

— Не всім же добре вчитися. Треба ж комусь і погано.

— Он як...

— Математика не виходить.

— Не виходить? А ти рішай задачі.

— Вони не рішаються.

— А ким же ти будеш, коли виростеш?

— Буду співати в опері.

— Як?

— Басом. У мене був альт, а зараз бас пробивається.

— Хе!..

— А може, буду прокурором чи суддею.

— Хто тобі сказав?

— Мамка.

— А чому ти будеш суддею? На якій підставі?

— Там не треба математики.

— А що ж там треба?

— Злочинці.

— Які злочинці?

— Різні, яких я буду судити.

— Так. Судити збираєшся. А на якій підставі ти хочеш судити людей? На тій, що в тебе немає здібностей?

— Там є статті. І треба відчувати, кому яку.

— Так... суддя. А в теслярі до мене не хочеш?

— Ні.

— Чому?

— Папка генерал. Як я буду теслярем?

— А як татко накаже?

— Не хочу.

— Чому?

— Тут скучно. І це робота фізична.

— Тому ти хочеш людей судити?

— Так.

— Ану подай мені палку...

Алік зникає за рогом хати, очевидно шукаючи палку.

Повертаємось ще раз до старої хати. Звичайно, старому її жаль, і з цим проклятим жалем він мовчки бореться вже третій рік, і злиться, і досадує.

У нього навіть характер зіпсувався. Це ж не міська квартира _ взяв чемодан і був такий. Це оселя. Це досить міцна ще хата, яку ми все ж таки зруйнуємо зараз, тому що час прийшов так зробити. Ми ввітремо її глинобитні стіни в землю веселим бульдозером, і стане раптом так, немовби й не було її ніколи на землі, і не народжувався ніхто в ній, не радів, не вмирав.

Ось вона стоїть, біла, чиста. Надворі літня ніч. Хлів також білий, з широкою смугою вохри знизу. На білій стіні — червоний перець, золоті початки кукурудзи й пучки старих лікарських трав.

Пес Пірат і кури поїдають їжу з німецьких касок.

Серед двору висока стара груша. Під грушею стіл і підвішена до гілки дитяча колиска. Далі — город, луки, озера в комишах, а за озерами в мареві Дніпро. І над усім блакитне небо. Ні хмаринки. Тут пройшло життя чотирьох, якщо не п'яти, поколінь Федорченків.

— Так. Ось дерево, яке ти любив.— Старший Федорченко підходить з сином до груші. Він вже здається іншим. Зникла войовничість і непримиренність. Йому сумно на старому дворі.

— Я вже тут вирубав, дивись — черешні, абрикоси, осокори, але грушу залишив до твого приїзду. Рубай сам. На...— Старий подає сину сокиру. Генерал бере сокиру. Як приховати хвилювання. Зрубати дерево...

Старий тесляр дивиться на грушу, під якою прожив він життя.

— Красуня...

— Ой батьку,— тихо зітхає генерал, почуваючи, як прості речі можуть виявлятися непростими.

— Розумію: важко повертатись до минулого. Адже все життя йшов...

— Так. "Вперед, вперед, Федорченко..."

— А дерево ж яке рясне та веселе!— говорить Антоніна, дивлячись з любов'ю на грушу. Очі в Антоніни чисті, голос ніжний, привітний.— Будуть рубати вже, ой...— звертається вона до сусіда Алчевського.

— Послухайте, а може — чорт його знає, я іноді думаю: замінити б це все, ну... одно слово — мирною атомною енергією, га?— вмішується в розмову Алчевський.— Як ви, Гнате

Максимовичу? Адже ера вже настала атомна?

— Так,— генерал задумливо дивиться на свою грушу.— Тільки наше море — проблема не енергетики в звичайному смислі... Це проблема перш за все зрошування, тобто життя і процвітання нашого Півдня.

Антоніна не розбиралася в ерах і проблемах енергетики, але такі доступні й приємні слова, як життя і процвітання, її порадували.

— Ось і я так думаю!— В голосі Антоніни — нотки надії, які ніколи не покидали її.— Я кажу, що, може, нехай вже і рушка залишиться нерубана, бо все ж таки ми... генерали і достойні снісхожденія. А море, якщо без нього дальше жити ижс не дозволено,—2^сай уже собі йде низом, он туди на Скорбну", на Чортомлик ... га?... Щось не так сказала...

Всі тихо усміхаються з приводу "ми генерали".

— Ну от. Вам сміх, а мені б так хотілось під грушею вмерти колись. Гарно як, гляньте, га?..

— Що наші грушки, й хати, і краса, коли час прийшов вирішувати життя країни на тисячі років?— Генерал повертається до Антоніни без тіні усмішки, з глибокою сердечністю і помічає мальовничу групу підлітків, які несуть на руках чучела шести-семи болотяних птахів і чотириногих мешканців дніпровських заплав.

Це школярі переносять музей фауни з зони затоплення до нової школи. Весела процесія раптом зупиняється, щоб подивитися на славетного свого земляка, героя великих воєн.

— Все тут буде нове, і краса буде нова, не лугова вже, не болотна,— морська... Як ви, хлопці?— звертається Федорченко до юних натуралістів. — Море чи комарині плавні?

— Море!— хором відповідають хлопчики з пташками.

— Плакати хочу... Здрастуйте!

— Здрастуйте.

— Ой... боже милосердний...

Сльози течуть по престарілому обличчі, на рідкість правильному й суворому, зі слідами колишньої краси. Це сусідка Антоніни Соломія Бесараб. її сім'я вже тижнів зо три живе в прекрасній новій хаті на високім горбі, але радість новизни переплелася з журбою в її старому серці і журба перемагає її. Престарілу її душу тягне на старі руїни, тому що в неї вже нема майбутнього, а є тільки те,-що належить старості,— минуле. І воно вже вмирає на її очах. Вона пережила його: плавні, сад, річку Підпільну, і могили батьків, і вулицю, і хату, де пройшли всі її радості і кохання, і все, все... І діти. Вже нічого їй не вернути.

— Покрівлю розбирають!

— Ну, пора вже.— Старий Федорченко ненавидить сльози.— Ревеш... Ми теж завтра починаєм розбирати... І де вони в тебе беруться, дурні сльози!

— Чорногуза жаль. Гніздо розбирають на хаті... Безневинна птиця страждає, боже.

В цей час безневинна птиця починає в тривозі кружляти над двором.

— Ой пташечко, голубонько!— Соломія сплескує руками.— Нема в тебе кубелечка, ніде тобі сістоньки... Куди ж тепер ти щастя понесеш?

— Ну, годі плакати! Де-небудь притулиться. Дітей би посоромилась,— сміються.

Справді, школярам смішно. Вони весело дивляться вгору на чорногуза, піднімаючи до нього в руках чучела своїх птиць.

Группа приїжджих зупинилася на горбі, де колись над широкими плавнями підіймалась їх церква. Перед ними на десятки кілометрів

простяглися порослі лісами знамениті плавні з мальовничими озерами, затоками, густими комишами — царство риби, дичини, комарів, з якими нерозривно зв'язані в них спогади дитинства.

Все, що їм, їхнім батькам і дідам здавалося красивим від перших дитячих років пізнання життя,— все щезло.

Величезна плоска рівнина без жодного дерева по обох берегах Дніпра не радує сьогодні погляду ліричних споглядачів. Замість минулої краси нова ще не прийшла. Перед ними ще лише поле битви за нову красу, і бачать її поки тільки в мріях далеко не всі. Тільки найбільш спрямовані полум'яні натури несуть її сьогодні в своїх серцях.

Заходить сонце, провіщаючи засуху і спеку.

Мовчки перевозять з лугу останні стовбури старих верб. Не чути птиць: дерев нема. Навіть Кравчина замовк, не чути його хору. Як член правління, він один з перших в показовому, так би мовити, порядку руйнує стару свою хату.

Ось він стоїть на ній, орудуючи сокирою й ломом. Поруч жінка розриває вилами горищний хлам. І в міру того, як розвалив він убогий солом'яний дах, як серед сірої горищної потерті оголився безглуздий архаїчний димар, ним став оволодівати смуток. Цей смуток він наче ковтає разом з пилом руйнування. Так часом ми бували сумними колись, прощаючись з матір'ю перед далекою дорогою в погоні за щастям. Скоріше б відірватись, скоріше в новий світ!

З хати вже вирвані лутки дверей і вікон, і вона, біла, дивиться на світ проваленими страхітливими очима. Щось є в ній трагічне, як в античній масці. І разом з тим її жалюгідний, гнітючий кістяк разом з двома фігурами в якомусь смислі такі ж поетичні, як і прекрасна Каховська гребля, що будується в ста кілометрах нижче по Дніпру. Тільки це наче оборотний бік натхнення патетики Каховки.

Мені хочеться сказати Кравчині кілька добрих слів, але він не хоче їх слухати.

— Не можу я співати й танцювати, не дратуй мене, не пригноблюй.

Сам ти себе пригноблюєш.

Залиш, не хочу слухати, хоч ти й лауреат.

Не буде тобі радості, поки ти будеш робити одне, л думати друге.

А що я мушу думати? Я вирубав сьогодні вранці сад гили криниці, з якої ми з тобою колись пили воду, пив мій (І.-ІТЬКО і дід. А зараз я руйную. Се ж не міська квартира: взяли речі в чемодани,— до побачення. Се хата!

— Халупа. Адже на горі тебе чекає новий дім.

— Я тут народився. Спогади заповнюють душу, зрозумів?

— А ти стань вище.

— Стою!

— Думай про море, про нозу Каховку!

— Бачив. їм добре там. Двадцять тисяч, і всі молоді. Місто будують над самим Дніпром. А тут до біса вигоріило геть-чисто все: пятнадцать місяців не було дощу... Будь ласка! Хату будуй, другу руйнуй, стирай з лиця землі: море повеліває! А я прокурений тут прахом минулого...

— Але ж руйнування — теж будівництво. Ти теж будуєш море.

— Будую, будь воно прокляте.

— Кинь! Колись так ми проклинали битви, а війну виграли.

— Тоді не питай. Дай позлитись мовчки... Море, море. Одним ударом обуха він розвалює димар і майже миттю

зникає в хмарі куряви. Вслід за ним зникаю і я, і тільки чути, вже в куряві, наші слова:

Я. Адже це велика історична необхідність!

В і н. Чув сто раз!

Я— Вже століття, як степи прагнуть!

В і н. Невже? Дякую за інформацію.

Я. Пустеля суне на Європу! Криниці висохли на сотні кілометрів!.. Тільки море!..

Він. Я не кажу, що моря не треба! Я теж для нього труджусь. Тільки я розстроєний, чуєш? Уваж моє страждання! На три дні!!! Не можу я складатися з одних молекул ентузіазму. Я людина!.. Годі вам грати там, ідоли! — крикнув він дітям, які затіяли веселу метушню в трухлявій соломі.

— Ну, чого ти тут, чого розпалився? — підходить генерал Федорченко.— Здорово!

— Здравія желаю!

— Не розуміє людина,— кажу я генералу.— Привіт! Кравчина явно сердиться на мене:

— Багато він розуміє... (До генерала.) Он там, в Дніпрі... купались в сорок третім, пам'ятаєте?

— Пам'ятаю.

— Ви нами, здається, командували тоді.

— Ну, припустімо.

— І дощ який був, пам'ятаєте, і вітер? І тоді о-он на тім березі якраз перед хатою, яку я руйную зараз... психологічний момент, га-а!?

Від сильного напливу спогадів Кравчина стукає кулаком по грудях: — Пам'ятаєте вітер і дощ?!

Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто з живих не забуде...

— Дніпро! Це ж я тут купався! Це моя річка, братці! Сержант Кравчина стоїть по коліна в воді, а на березі,

на мокрім холоднім піску, стоять його бойові товариші.

— Це мій берег, дивіться! Ось там, на тім боці, якраз на горі, бачите, вишні? То мої! А за вишнями хата!

Але товариші не бачать ні вишень, ні груш. Бачить їх один Кравчина, і то тільки в своїй уяві, тому що темрява вкрила весь світ, темрява. .

Дніпро неспокійно шумить і реве, і хвиля берег миє, і мла стоїть стіною від землі до неба, глухого, беззоряного.

Раптом заблискотів, заколихав вогнями весь правий берег, і стало видно скіфські могили над Дніпром і лівобережні піски. А по сей бік, за пісками в прибережних кущах, і далі, за лозами, в лісах, у темряві кипить робота.

Рубають верби, груші й тополі, ріжуть дошки, стругають колоди, палі для мостів, тягнуть понтони, плоти. Сотні найрізноманітніших засобів переправи — баркасів, човнів-душогубок, діжок, дощатих воріт і всього, за що тільки може вхопитися людина, щоб не втопитись,— все рухається на людських плечах через зарослі до Дніпра.

Важкі колоди, слизькі дошки падають з рук у вибоїни разом з людьми, але десятки тисяч теслярів, понтонерів, мостовиків не помічають ні скабок, ні здертої шкіри на мозолястих руках, забувши, що не спали вже дві доби і майже не їли, тому що ніколи було їсти, і їжа вистигала у куховарів.

Дніпро! Кожен воїн, від генерала до солдата, розуміє, що треба швидше поспішати на той берег, поки не отямились фашисти, розбиті в лівобережних битвах.

— Все... Починаємо! — Глянувши на годинник, генерал армії підводиться над військовими картами. Підіймаються всі генерали, полковники, командири й політпрацівники. Військова рада закінчена.

— Залишилась одна година.— Генерал армії говорить повільно і тихо. Кожне його слово звучить голосніше від найгучніших команд.— Забудьте на цей час накази, труднони, всю суєту, прозу, весь механізм війни. Ідіть до солдатів і скажіть їм найголовніше. А найголовніше зараз і найважливіше — добре слово. Скажіть їм найкраще, що тільки підказує вам ця ніч. Це велика ніч. Тому не бійтеся великих слів. Скажіть їм, що сьогодні на світі нема людей прекрасніших, чистіших, ніж вони. Міряйте життя і смерть великою мірою. Скажіть самій простій людині — солдату, тому, якого діди і прадіди вимолювали собі в бога за копійчану свічку

крихітку безсмертя,— скажіть йому, що вічність сама стукає до нього в груди в цю ніч. Ідіть...

— Солдати великого Радянського Союзу! Форсуймо Дніпро!..— Полковники Рябов, Зарубін, Федорченко та інші полковники і підполковники роз'яснюють солдатам наказ командування.

Полки стоять у темній млі. Наказ був точний, і кожен давно вже знає свій маневр і вже передумав безліч дум, готуючись до переправи.

— Тисячі років тому в цій річці приймали хрещення паші предки. Сьогодні в цю священну ріку погружаемось ми! — Полковник Федорченко, який не звик до патетичних слів, робить паузу, ніби дивується з самого себе. ВІЙ ще ніколи так не говорив, але почуває, що генерал був прабий, що саме ці слова потрібні зараз солдатам. Голос його ясний в тумані і глибоко людяний:

— Хай же кожен з вас подумає, для чого він народився на світ в цей великий час Чого ждуть від нас народи? Якого подвигу? Гляньте навколо. Прислухайтесь кожен до голосу своєї душі. Чи вільна вона від тягаря особистих речей, спогадів, бажань?!

— Смерть фашистським окупантам! — глухо відповідає полк з туманної мли.

— Це велика ріка,— говорить майор Підсікайло своєму батальйону вже коло самого берега.— І хоч переправ нема, ми зараз будем на тім боці. Так велить нам обов'язок перед Вітчизною.

Майор Підсікайло глянув на Дніпро і грізно хмуриться Дощ січе його на вітрі, та не про дощ думає командир ба тальйону.

— Чого ж нам побажати в цю ніч і що заповісти нашим дітям, якщо, припустім, декого з нас зачепить, як кажуть, снарядом чи захлесне хвиля?

Батальйон. Смерть фашистським загарбникам! Майор Підсікайло. Так... Все! Перший човен веде сержант Кравчина!

Сержант Кравчина в човні: — Не оглядатися — раз! Повна тиша — два! Дивись пильно — три! Дава-ай-й!..

Так почалась тоді ця битва. Спочатку їх пішло небагато, всього лише півдесятка утлих душогубок. Хвилі кидали їх у різні боки і розносили, заливаючи бризками. За хвилями нічого не видно.

Раптом з правого берега спалахнув ворожий вогняний вал. Все освітилось феєричним світлом. Кравчина бачить грізний Дніпро перед рідною хатою. Вода клекотить і піниться від куль. Осяяні вибухами водяні смерчі від мін і снарядів розривають темряву і рушаться на плаваючих, потопаючих важкими холодними потоками.

І вся ріка, куди не глянуть очі, направо і наліво, вся вкрита військом. Солдати рухались вперед до смертоносних вогнів на рибальських човнах, на плотах, на діжках, на зірваних з петель воротах, озброєні однією лише легкою зброєю і мужністю духу.

Берег!..

На березі.

Тільки сержанта Кравчини нема.

Де Кравчина? Он Кравчина! Он його човен!

Увага!!!

Держись, сержанте! Снаряд твій наближається! Підніме він твого човна і кине вгору, як тріску, і кров твоя окрасить каламутну воду. Ой Кравчина!..

Холодна бистрина вже несе його за водою разом з багатьма, багатьма... В одного очі розкриті широко, наче в останню мить дивується він на свою судьбу і моторошне торжество канонади...

— Ось які діла...— Кравчина курить цигарку, яку подав йому Федорченко. Від напливу спогадів він увесь якось змінився. Обличчя стало суворим, заклопотаним, як у солдата, який знає, що прийдеться, можливо... Краще не згадувати!

— Третій орден загубив перед самою хатою. Що ви скажете...

— Неправильно, звичайно. Але зараз не можна так переживати.

— Та не вчи вже, учитель,— почувся раптом голос його матері, звернений явно до мене.— Все повчаєш та наставляєш, праведник. А чого ти плакав, коли грушу рубали?

— Хто? Коли? — Я збентежений до краю. Я не знаю, що відповісти. Мені соромно.

— Бачила. Думаєш, не бачила?.. Учора.

— Я не плакав,— намагаюсь я збрехати.

— Бреши! А сестра твоя, коли покидала стару хату, не плакала? Не цілувала луток і старої печі? Не приказувала:

"Ой хатонько моя, голубонько, прощай! Спасибі за тепло, за добро!" Так там ти мовчав!

Я розгублююсь остаточно. Справді, коли рубали грушу Гі виривали з хати вікна з віконницями, коли відкрились зяючі пробоїни, я спочатку був крикнув: "Ну, годі вам плакати, жінки!" — і зразу ж хутко відійшов геть, бо в мене теж почало лоскотати в горлі. І вони вже без мене цілували піч і ніжно гладили старе дерево луток. І тільки аж потім, переїхавши у нові веселі хати і випиваючи на новосіллі, вони говорили одна одній, зворушливо посміхаючись: "Ну, дай же господи... Ой і наплакались ми. Ну так же було жалісно... Одні тільки приїжджі мовчать. От кам'яні душі! Як же можна покидати стару хату, не зронивши сльози!"

Розбирає хату Бесараб Філон, мій сусід, тесляр років за п'ятдесят. Легка неправильність тонкого обличчя, вуса і темна з сивизною на щоках борідка роблять його схожим на апостола з картини Ель Греко26. Від його тихого щирого голосу, м'якої посмішки, від ясного світла, яке виходило з глибин великих темно-карих очей,— від усієї його злегка кволої фігури віє добротою і вродженим благородством.

Дах старої хати він уже розібрав і зараз виймає вікна і двері. Руйнуючи хату старанно і навіть весело, він, як це не дивно, не вірить в затоплення. Ні. Якщо море справді колись виникне, його садиба все рівно залишиться незайманою, про що він усім заявляв уже не раз.

— Берег піде он як, дивіться! Он як балка показує. Невже вам не ясно? А у мене тут буде півострів.

— Нащо ж тоді ви руйнуєте хату? Чому переселилися в нову?

— А це згідно загальному розпорядженню. Прийшли, приміряли, кілок забили: попав у зону,— хоч-не-хоч, підіймайся на вищу відмітку. Звичайно, там уже такої краси не буде.

— Чому? Адже там видимість величезна. Та підійде море!

— Ну, що море!.. Багато води. Море... Іспареніе.

— Не хочеться?

— Не в тім діло — хочеться, не хочеться. Треба хотіти. Якщо це стало вже основним інтересом часу, тут на нехотінні далеко не поїдеш.

Але ось зі скреготом і брязкотом у двір,— якщо те, що залишилося, можна назвати двором,— в'їжджають два бульдозери.

Філон Бесараб одразу зблід.

— Благословіть, хазяїне! — гукає веселий бульдозерист.

— Хвилинку підождіть... Стійте! — Голос його стає тихим, наче він висох раптом.— Хвилинку одну. Я відвернусь.

дозвольте...— Він урочисто відвертається, закриваючи лівою долонею очі.

— Можна?

— Давай...

Бульдозери зі скреготом врізуються в стіну. Хата зразу валиться, підіймається пил. Серед праху стоїть незаймана одна тільки піч. Аж ось і піч вже падає й стирається з лиця землі.

Філон оглядається,— пусто. Хати нема. Все як у сні.

Другий сусід мій, Григорій Шиян, вирішив зовсім не покидати своєї старої хати на високім пагорбі над плавнями. Спочатку, правда, він розібрав навіть дах над хлівом> потім подивився на сад, на широкі обрії, і як не вмовляли його дочки, як не сміялись сусіди, як не доказував прораб чаші майбутнього моря Валерій Голик, що приїхав з Каховки, і навіть секретар райкому Валерій Білоус — нічого не допомогло.

Чи був Шиян впевнений, що вода ніколи не підніметься до його хати, чи впертість раптом заговорила в ньому, чи прикрита зовнішньою грубуватістю гостра жалість розлуки з житлом, в якому він народився і прожив своє життя,— ніякі вмовляння не вплинули на нього, ні державна субсидія, ні навіть погрози прораба Голика.

— Ми однаково зітрем твою хату бульдозером. Чув?

— Не лякайте! Нас уже не такі лякали...

Говорили з цього приводу різне:

— Він божевільний.

— Він не божевільний.

— Чому ж він не розбирає хати?

— Розбере, не гарячіться.

— Відмовився категорично!

— Він ненавидить накази! Наказів та інструкцій багато, а він не може швидко.

— Чому?

— Чорт його знає! Не має такого хисту. От він і злиться, і вдає, що робить навпаки.

Прораб Голик розлютований. Він починає вже кричати на Шияна:

— Останній раз! Будеш очищати територію в зоні затоплення?

Шиян. Не те що територію, сорочку здійму, тільки усміхнись до мене по-людському хоч ра&, щоб я не взагалі, а в очах твоїх відчув добро.

І' о л и к. Нам ніколи тут посміхатися. Посмішки захотів!..

Білоус. Нам треба море будувати!

Ш и я н. А ви посміхніться. Не дивіться на мене вовками. Скажіть мені — здрастуйте, як ваше здоров'я, як жінка, діточки? Поздоровте мене з празником народження нового моря.

Філон Бесараб (підходячи). Не жди. Не та його душевна номенклатура.

Шиян. Еге. Нема інтелігентності, ну, що ти зробиш!

Бесараб. Так. Не сходяться кінці з кінцями.

Шиян. Саме так! Боягуз, і той прикинеться колись хоробрим, скупий раз у житті — щедрим, падлюка — добрим, нещасний — щасливим. Єдиним не прикинеться — інтелігентним. Вже як нема отут,— не питай, не поможе, на яку службу не признач. Одне знає — кричить, як гучномовець!

Голик не чекав такого опору і знову поїхав дзвонити в Каховку самому Аристархову.

У Аристархова велика нарада. Присутніх чоловік тридцять — інженерів, начальників управлінь, учасників служб. Здається, що Аристархов слухає доповідачів неуважно. Часом він здається відсутнім. Від постійного п'ятирічного напруження, знання людей і щоденної мінливості живих найскладніших процесів, якими він керує, його свідомість одночасно діє в декількох процесах. Він кидає точні репліки доповідачам, говорить по телефону з різними містами, в той час слухаючи доповідачів, обмірковує, які вузькі місця прий-деться йому перемагати за три місяці через сьогоднішні промахи двох начальників дільниць, і разом з тим, оглядаючи свій інженерний штаб, він думає:

"Якими увійдуть ці люди в історію будівництва комунізму? Прекрасними. Значить, по суті кажучи, такі вони й є Творці найскладнішої будови в умовах майже одночасного дослідження, проектування і виконання будівельних робіт зі всіма труднощами розплати за виграш у часі.

В чому полягає прекрасне? В процесі створювання, у величі його результату. А що Зубрицький, Озеров і цей тюхтій Бочаров здаються мені не такими, як би хотілось,— не має значення. І те, що робота здається мені щоденно такою недосконалою, мабуть, теж не має значення. Адже було так і в громадянській війні, і в колективізації, і у Вітчизняній війні. Але які всесвітньо-історичні діла створені, які перемоги!.."

Він відповідає по телефону заступникові голови Ради Міністрів у Київ і знову дивиться на збори з зовні байдужим виглядом.

"Це мої сучасники, соратники рідні й дорогі сидять передо мною... Найдорожче мені нове товариство..."

В телефон:— Та-ак! От і погано, що з бетоном ми провалились знову. Чую! Так! Доки ж ви будете підводити будівництво?.. Ну, добре, добре! Приїду через годину, тільки попереджаю —г це мало принесе вам радості!— Вішає трубку.

"...Вдумливе, терпеливе, безмірно витривале моє героїчне плем'я більшовиків! Пройде небагато часу, І якраз ці люди перекриють Дніпро, Волгу, Єнісей і Ангару, створять моря на сотні мільярдів кубометрів животворящих вод, проведуть канали по степах, перетворять землю. Це вони. З ними я повинен увійти в історію перших великих робіт..."

Кидає репліку:— Плеча немає, ось що! Помогти сусідові нікому. І нема бажання підтягнути сусіда, сигналізувати йому про небезпеку розщеплення фронту, вимагати від сусіда,— ось чого нема!

Аристархов говорить загрозливо тихо., дивлячись з неприхованим докором на інженера Бочарова:

— Я так вас зрозумів?

— Так,— відповідає Бочаров, засоромлений невдалим своїм виступом.

— Погано все не може бути. Багато дечого погано. Але щось же і добре, навіть прекрасно. Низько ви дивитесь, да, да, по низах усе дивитесь.

Не додзвонився Голик до Аристархова,

— Він зайнятий. Не можу. Не просіть. Хвилин через двадцять, не раніше,— відповідає йому по телефону черговий секретар.

Голик вішає трубку.

Примітка автора. Не забути б музики моторів на широких просторах величезного будівництва, не загубити спокою, пластики, ритму: везуть, перемішують, зрушують, розраховують... Не упустити цього при створенні фільму, не порушити благородного стилю замислених, тихо творящих, спрямованих до єдиної мети дванадцяти тисяч людей. Це новий,

післявоєнний, рівень інтелектуального народу. Велика епопея Вітчизняної війни, перемога, робота партії, перебування на

Заході, нова техніка, нове становище держави в сфері міжнародних відносин — весь наш день ясно відчувається в колективі будівельників.

Ще недавно тут, біля багнистих берегів Дніпра, якось дивно сполучались, немов.на художній виставці, зовсім несумісні краєвиди.

Кришталеві струмки джерел з ідилічними вербами, таємничі очерети, затишні озера з лататтям і якщо не з русалками, то, у всякім разі, з карасями й линами. І тут же величезні конуси добутих з глибоких надр третинних жовтих пісків, довжелезні іржаві труби метрового діаметра простяглись через озера й очерети на кілометри, куди не глянь.

В повітрі стояв безупинний скрегіт тягачів, що тягли до Дніпра волоком довжелезні штаби сталевих шпунтів і труб та величезні листи сталі. Рокотали земснаряди. Брязкіт металу і гуркіт вибухів. І нескінченні кубометри переміщеної землі.

І ось стоїть уже красуня — світла гребля. Так уже звуть її і дивляться на неї з любов'ю.

Дивовижні діла творяться сьогодні на великих ріках!

Аристархов приймає драматурга. Нема спокою на обличчі інженера людських душ. Два тижні минуло, як виїхав він із столиці на новій машині. Проїхав степи, в Асканію-Нова заскочив набратися вражень, три рази ночував у голів колгоспів, їв кавуни, купався, обійшов усе будівництво, парторга відвідав, профком, спецчастину, розмовляв з п'ятьма робітниками,— нема сюжету. А якщо десь і проглядає сюжет,— конфлікту нема, і вже повертатись до столиці час.

— Не знаю, що мені вам підказати,— Аристархов пробачливо розводить руками.— Звичайно, мистецтво, як каже партія, в невідплатнім боргу перед народом.

— Так, так!— драматург згоджується.

— Але тут навряд чи можу я вам чимсь допомогти. Смертовбивств у нас нема,— місто нове. З крадіжками та грабунками теж дуже слабо. А вам же, я знаю, потрібні конфлікти?

— Ну,, звичайно.

— На жаль, у нас їх немає в художньому, так би мовити, смислі. Наша область — інженерія. Звичайно, гребля, дамби і підготовка дна моря — діло великої складності. А вам потрібні почуття, поезія... Потрібні вам не тільки героїзм, ентузіазм, подолання труднощів, а й душевні пристрасті... Захоплення!

— Ні... Тобто так, звичайно.

— Вам потрібні ще й людські страждання, які теж разом з радістю складають одну з величезних достовірностей буття! А в нас які страждання? Від чого? Хіба що від безтолковості, зношеного транспорту, несвоєчасної подачі будівельних матеріалів. Але ж усе це — не те. Ви погляньте на людей — як виросли! Яку греблю возвели! А місто! Бачили? Чотири роки — і в ньому вже двадцять тисяч. Вже тисяча дітей народилась! Вже відомства стоять у черзі, просять ділянок для заводів. Через двадцять п'ять років тут буде тішитись життям півмільйона людей. Хіба це не прекрасно — місто збудувати нове...— Аристархов дивиться у вікно і на мить замислюється. У нього велике опукле чоло, і весь він громіздкий не по літах, але внутрішньо витончений. На ньому вже, як постійна ознака, наліт втоми від довгих і складних турбот і постійної готовності приймати рішення. Він — інженер. Але він поетичний. Він диригент велетенського оркестру, де багато сурмачів через молодість

свою і невміння довго перебувати в гармонічному ритмі майже чотири роки перебріхують ноти, весь час гноблячи диригента. Але симфонія гримить для непосвячених у дрібні погрішності виконавців, гримить величаво і прекрасно, і зовсім точно в головному задумі композиторського генія. Гримить музика на Дніпровськім Низу, по степах України, на Волзі, на великих сибірських ріках, розносячись по всьому світу нечуваним дзвоном.

— Ой погано як! Що? Метал є? Є метал, я питаю?— Аристархов говорить уже з якимось містом по телефону. А місто, видно, неакуратне, неповоротке, і він сердиться на місто, обурюється на нього і одночасно вмовляє його. Він готовий як завгодно вмовляти це далеке миршаве містечко, аби тільки одержати...— Ага! Є метал, кажете?.. Так щоб частину нам відправили негайно!.. Що? Пам'ятайте: "про-медленіє смерті подобно"28. Забороняю!.. Ну от. Все.

Секретар кладе на стіл записки і мовчки риходить. І ще два інженери входять до нього.

— Заходьте,— каже секретар інженерам, які зібрались у приймальній.— У Сергія Михайловича письменник — на годину, не менше.

Інженери входять. Аристархов набирає номер телефону. Його пригнічує якась невідступна думка. Він невдоволений і наче напіввідсутній. Раптом:

— Кішечка Пульхерії Іванівни! От вона — конфліктна чи ні?

— Яка кішечка?— інженери здивовано переглядаються.

— Гоголівська в "Старосвітських поміщиках". І чому ось уже сто років ми любимо цих двох старих, нікчемних гризунів Опанаса Івановича й Пульхерію Іванівну? Душа художника хвилює...— Гучно кладе трубку і повертається до драматурга.— Душа! Тобто талант і любов!.. Що ви

любите? Без чого ви не можете жити? За що ви готові йти щоденно на подвиги, жертви, страждання? Що не дає вам спати, відпочивати, радуватись? Вам особисто, одному-єдиному? Просвітіть мене. Назвіть мені найголовнішу вашу особисту творчу пристрасть, без вогню якої світ провалиться в безодню? Чи у вас її нема, а є готовність відповідати моменту?! Новий дзвінок. Бере трубку і явно сердиться: — Чому? Як не хоче? Нема таких людей, щоб не хотіли кращого!

Голос Голика з телефонної трубки. Є!.. Стоїть на хаті і хоч ріж! Ганебна картина!

Аристархов. Але ти пояснив йому, що ми його втопимо?

Голос Голика. Так! Не вірить!..

Аристархов. Значить, погано роз'яснив. Не вмієте говорити з людьми. Народ наш розумний! Треба розумно говорити. Ти, очевидно, кричиш там, як дурень. Лякаєш! Га?!

Голос Голика. Не я один. Тут секретар райкому. Ми тут обидва малювали йому ясну картину майбутнього! Слово честі!.. Можете уявити, — чотири години!..

Коло хати Григорія Шияна всі слова вже сказані, картина намальована. Не поступається Шиян. Не поступається і його жінка Домаха.

Шиян. Досить мені хвалитись майбутнім! Я тут щодня належу йому більше, ніж сучасному.

Г о л и к. Яким чином?

Шиян. Та хоч би таким, що одержую менше за вас Білоус. Ну, знаєш, за такі слова... Г о л и к. Слухайте, дядьку! Вас же втопить тут Аристархов!

Шиян. Не лякайте! У Аристархова свої плани й міркування, в мене свої. В мене море піде низом, отак от, навколо, а тут індивідуальний острів. Давно мрію.

Білоус. Не буде острова. Ось тут, де ми стоїмо, буде два з половиною метри води, якщо не три!

Г о л и к. А в бурю підуть величезні хвилі. Це ж море!

Домаха. Нічого. Вже хоч і потопимось, аби дома.

Шиян. Точно. Даємо розписку: в нашій смерті від потопу не винити нікого!

Б і л о у с. Та це ж безглуздя. Це буде комедійна смерть!

Шиян. Тим краще. Помрем хоч весело.

На машині, по дорозі до Криму, в село в'їжджає жінка генерала Федорченка Ангеліна Михайлівна.

Не радують її рідні місця генерала. Степ, жара, ніякого комфорту. Колгоспники звуть її чоловіка Гнатом і навіть на ти, і він сприймає це як належне,— жахливо!

На будівництві нового села хвилювань не менш, ніж на руйнуванні старого. Не думав архітектор Безверхий, що його дар своїм землякам — проект Палацу культури — буде відхилений так одверто і будуть сказані йому такі гіркі слова.

— Я не вдоволений, кажу тобі чесно. Більше того, я ображений. Що мені робити?— старий бригадир теслярів, відомий уже нам батько генерала Федорченка, не приховує свого невдоволення. Сріблясте сокира в його руках аж тремтить.— Я культурна людина і бригадир. Чому я повинен терпіти?..

— Дозвольте. Проект мій затвердила президія.

— Яка президія? Я її не бачив. Вона тут не пробігала!

— Не хвилюйтесь. Вам пошкодить хвилювання.

— Мені шкодить ваш спокій. І відсутність фантазії теж мені шкодить.

Безверхий пригнічений до краю і вже не знає, що сказати.

Мені особисто проект Безверхого теж не подобається, але я намагаюсь захистити товариша по мистецтву, правда, безуспішно. Правління колгоспу, теслярі і декілька жінок, почуваю,— не на моєму боці!

— Не заступайтесь!— Сава Андрійович дивиться на мене сумним допитливим поглядом. У нього червоне спітніле обличчя, синій ніс і важке, утруднене дихання.— Ми добре бачимо, як непросто вам сьогодні серед нас. Які роки пройшли...

— Незвичайні!

— Ви приміряєтесь до картини нашого життя. І ми, признайтесь, не зовсім влаштовуємо вас.

— Чому? Навпаки,— пробую я заперечити.

— Облиште! Непрезентабельні, немальовничі. Нема путящої одежі. Житлові гріш ціна, турботи, степ. Ні гір, ні про-валлів, ні грому гармат. А душа у вас героїчна. Адже вам хочеться серця людські потрясати.

— Хочеться.

— А для цього треба й самому потрясатися душевно... Правда?.. А чим?!

— Я...

— Минули війни. Погасли пожежі. Голод забуто. Могили заросли в степах. Не видумувати ж.

— Ні, звичайно.

— І становище в світі зобов'язує, і честь. Не можемо ми на догоду любителям кривавих видовищ і темних пристрастей людських удавати те, чого нема.

— Еге! І дощу нема другий рік. Висохло геть-чисто все,—. підхопила літня колгоспниця, сприймаючи розмову на свій лад.

— А чому за трудодень так мало платиш?— загомоніли, загукали жінки, докірливо киваючи головами.

Зарудний згоджується:

— Мало. Ніде правди діти.

— А чому народ розбігається по містах?

— Роботою замучив!..

— Трохи єсть і цього, не заперечую.

— Трохи? Дуже багато!— Жінки спалахнули.— Все зразу хочеш?!

— Винен. І буду дальше мучити років три-чотири, нечистий нас не візьме.— В інтонації Зарудного — такий спокій і добродушність, що всі, і я в тім числі, посміхнулись.

— Дякую. Договорились.

— А чому?.. Ох-х!— Щось хотів спитати Лев Яценко і не спитав, жінки перебили.

— Нічим не проймеш!— апелюють жінки вже до мене, розгнівано тикаючи тремтячими руками на Саву Зарудного.— А сам горілку п'є.

— Приходиться.

— Кварту на день!

— Норма. Все в мені таке,— голос Зарудного спокійний. Він звик до таких сцен. Обличчя здається безстрасним, байдужим.— Синів пам'ятаєте? Теж крупні були. Таке в мені все: турботи, плани, надії і... печаль така.

— А чому се? А чому те? А чому, чому?..

— Почекайте, не всі зразу.— Зарудний звертається, сумний, до мене. — Ми вас художником своїм обрали,— ви й відповідаєте за портрет. Дивіться, добре придивляйтеся. Ми ждем терпляче... Ну, ви, Юрію Григоровичу...— Зарудний важко повертається в бік архітектора і зразу — до членів правління.— Він нам готову продукцію привіз: проект Будинку культури. Зал для глядачів на чотириста місць,— будь ласка.

— Заплюємо в один вечір!— сказав тихо, але рішуче один з членів правління.

— Сміх і гріх... Недокурками закидаємо і лушпинням!

— Не розумію!..— трагічно розводить руками Безверхий. У нього мало не сльози на очах, але нікого вони не проймають.

— Думаєте — погано. Дрібно... Ось море!— Зарудний робить широкий жест в бік "Великого лугу".— Ось ми на березі біля вашого Дому культури. Ось правління колгоспу: сім офіцерів запасу. Визволяли чотири столиці. Бачили страшне, бачили прекрасне... В який же Дім культури ви нас запрошуєте?

— А чого б ви хотіли? Ви можете конкретно сказати?— запитав ображений Безверхий.

— Півтори тисячі бархатних крісел! Не менше. Кар-' тини, щоб кращі, як у храмі... Щоб все в ньому звеселяло душу. Щоб краса мене зобов'язувала і піднімала.

— Я матір хочу посадити в цьому кріслі на старості літ. Всіх матерів!.. Вшанувати їх нелегку, важку працю.

— Ось голос воїнів.— Зарудний повертається до колгоспниць.— Може, жінки скажуть? Ось краща ударниця Христи-на. Скажи їм, Христе.

— Не треба мені палацу.— Голос Христини сумний-пресумний. Тремтить в ньому приглушена недоля і гнітючий жаль.— Ні крісел м'яких, ні картин...

— Чому?

— Я жінка молода...

— А що тобі треба?

— Не знаєте?.. Можу при всіх сказати...

— Чоловіка!— почувся голос літньої колгоспниці.— Важко спати їй без живого тіла.

— Я сором втрачаю... не треба вже... мовчіть...

Я дивлюсь на Зарудного і бачу, як зразу міниться весь його вигляд. Про щось велике, незабутнє нагадала йому молода вдовиця. Вираз очей його змінився і голос,— трудно вдавати байдужість. І він каже їй сумовито.

— Ну, так судилось. Я чоловіка не поверну тобі. Війна й моїх синів пожерла.

Підходить Степанида Воронцова з журналом.

— Скажіть мені: стоїть мій Іван з мечем у руці, пригорнувши дитятко до серця?! Люди...

— Стоїть... Заспокойтесь.

— Товариші!..

— Почекайте.— Христя до Безверхого:— Ви хотіли запитати мене...

— Так. Про Палац культури.

— Чим утішусь? Не знаю. Не знаю. Але чимось треба втішатися.

— Гордістю.

— Я горда. Важка втіха.

— Роботою...

— Ще чим?

Зарудний помічає, як від тягаря спогадів наростає хвиля смутку серед жінок. Потрібна інша думка, і міра життя інша — негайно.

— Перестаньте, люди! Для чого цей шум? Всім же ясно, навіть дітям: земля велика. Роботи море. Не вистачає рук. І нема дощу, і води підземні тікають. І тінь водневої бомби над світом. Що робити? Це наше життя. Треба, щоб не тікали иоди. І сонце щоб не ворогувало з землею, і люди з людьми. Па це покликані. Невже незрозуміло?

— Несправедливостей багато!

— Чому, якщо все зрозуміло, чому так довго важко і не вистачає всього?— загомоніли жінки.

— Не знаю. Якби я знав, я був би міністром. Але я звичайний голова колгоспу, і коли мені стає важко, я згадую* Леніна. Три рази бачив... На трибуні. В Смольнім стояв на варті. Не пригадую слів уже — народу тисячі,— але образ ясний, як живий, стоїть...

Сава Андрійович раптом замовк і задумався. Стало тихо. Ьезусі і безбороді, без гордих поз і героїчної зброї, в убогих, гріш ціна, запилених робах, замовкнувши і вгамувавши свої пристрасті перед великим іменем, — задумались трудівники полів над своїм покликанням.

Я дивлюсь на їх обвітрені обличчя, на різкі зморшки і здуті вени на руках. Про що задумались мої брати і сторукі сестри-орлиці, стоячи з дітьми біля самих основ нашого життя? Що видиться їм?

Ніколи й нічого я ще, здається, так не жадав, як тут, на березі в отсю хвилину: щоб став наш світ перед очима народів у величі подвигу життя! І щоб усе, що було в нашому незвичайному житті,— перемоги, труднощі, титанічні злети, много-літні нестатки, самообмеження вільне й невільне, і наслідки холоду й спеки, і крові, пролитої у велетенській війні (немає місця нічому буденному, дріб'язковому в рисах народу) навіть помилки з їх найтяжчими наслідками, які випадають на долю великих первоначинателів,— навіть і вони,— щоб усе з'явилось на екрані в небуденнім світлі, як знаки перемоги!

Повечорів уже день, але видно далеко і чути навколо, ніби іникли непомітно всі кордони.

Тонуть в золоті і теплій синяві принадні простори і закликають усе в степу до спокою і миру.

До генерала в двір заходять четверо немолодих уже колгоспників, одягнених по-різному. їх загорілі розумні обличчя могли б здаватись мужніми і навіть прекрасними, якби не

вбогі безбарвні тісні кепочки, що здатні спотворити хоч якого красуня, принизити.будь-якого героя.

І хто їх створив, щоб зробити людей некрасивими?! Дотепний ворог чи простак ретельний з робкопу змайстрував таке по убогості душевній і затвердив для всіх широт від Білого до Чорного моря,— тільки важко і навіть майже неможливо генералу відразу впізнати давніх друзів.

А це вони, друзідитинства і героїчні соратники, бригадир Макар Корж, Нагнибіда Петро, Петро Бесараб і Яценко Лев, з вусами, як спіле колосся пшениці, і трохи наче напідпитку.

Помітивши рух у дворі, Ангеліна Михайлівна відразу вийшла з сіней.

— Добрий вечір!— ввічливо і весело сказали друзі генерала.

— Здрастуйте. Вам кого?

— Дома Гнат?

— Який Гнат? Не розумію.

— Максимович.

— Генерал армії, ви хочете сказати?

— Точно! (Побачивши в сінях Федорченка.) Здоров, Гнате! З приїздом на батьківщину!

— Здорові... Здоров Корж... О-о! Бесараб?!

— Здравія желаю!

— Яценко?!

— Він самий!

— Ой-ой-ой! Нагнибіда?!

— Так точно!

— Сто років!

— Впізнаєте?

— Ну, як же! Телят же пасли разом і коней.

— Так. І Будапешт брали.

— Ви були в моїй армії?

— Всі як один. Я навіть поранений був...

— Я теж. Нога індустріальна, ось!

— Боже ти мій! Сідайте. Як живете?

— Як ви? Спасибі.

— Ні, ви як?

— Ми?.. З якого боку... Взагалі, звичайно, погано.

— Але є перспектива: море.

— Так. Надія єсть. Хоч дехто, правда, починає впадати в песимізм.

— Чому?

— Зарудний жме. Савка.

— Гнате, скажи нам правду. Як знаменитий генерал... і взагалі...

— Ну-ну-ну-ну...

— Скажи по совісті, ну... Чому ж воно так?

— Що?

— Не скажу...— Лев Яценко поклав бронзовий кулак на серце і, наблизившись до генерала, сказав тихо і ніжно:

— Перебрав на п'ятдесят грамів. Вибачаюсь. Тому я тільки питання задам: чо-му-у?

— Що чому?

— Мовчу... Зрозумів?.. Ух-х!..

— Почекай! Потім! Взагалі, Гнате Максимовичу, ми так вирішили, обговоривши міжнародне і внутрішнє становище: людство порозумнішало,— сказав Корж.— Вже нема у наших ворогів гасла, з яким би можна проти нас вести народи в бій.

— Гасла нема, але є у ворога військова машина,— сказав Федорченко.— І є мрія пустити машину в хід.

— Це гірше. Але!.. Ми сержанти запасу — для миру. Для війни — ми все життя на дійсній службі. Тому... Тільки це таємниця, Гнате.

— Між нами поки... можна?

— Так.

— Іди до нас на голову колгоспу! На страх ворогам. Тут ми з тобою над новим морем таке створимо...

— Землю перевернем!

— Дозвольте! Дуже вдячний! Але ж ви знаєте мій ранг?

— Цілком підходящий.

— Не відповідай нам зразу. Даємо тобі строку три дні. Подумай.

— І хлопчину твого виведемо в люди, їй-право! З дружиною легше стане: вже не генеральша буде — головиха.

Трохи пізніше, коли почне вже темніти, Федорченко, і його четверо друзів дитинства, і ще два колгоспники вийдуть у степ.

Як вони будуть іти по дорозі вздовж берега майбутнього моря, про що говорити, що буде хвилювати їх серця,— автор поки що не сповіщає. І не тому, що в нього виникло раптом бажання щось приховати від читачів. А якщо навіть і так, то це — і ще два-три місця — автор залишає заповідним в першу чергу для самого себе. Хай поки що ці місця залишаться незораними. Це потрібно для підтримки постійної готовності до дії.

Будуть різні запитання, короткі і сильні, як постріли. Кбло інтересів — широке, бажання — розумні, плани — високі.

На синє небо виходять зорі.

Я проводжаю Філона Бесараба в його нову хату. Дуже приємний його двір і біла літня піч. Звичайно все літо він спить під відкритим небом.

— Мені б хотілось записати, Філоне, що виніс ти зі складного досвіду свого життя,— кажу я другові.

— Небагато. Я простий робітник землі і розумію, що життя моє само по собі, як щось окреме, не має значення. Великий, звичайно, загальний його смисл.

Голос у Бесараба чистий і глибоко проникливий, як це буває в немолодих людей, яким доводилось більше працювати й думати, ніж говорити.

— Вже не знаю, скільки мені років — шістдесят чи триста. От я лягаю спати після трудового дня — ось моя лежанка, справа Дніпро, зліва степ, над головою всесвіт. І вже, повір, немає значення — прокинусь я вранці на роботу чи помру вночі. Немає в мене ні заздрощів, ні зла, ні страху. Я не політик, звичайно, хоч можна й думати, що я великий політик. Що я знаю? Недобрий хліб породжує, сум, добрий хліб, звичайно, мусив би радість породжувати. Таке. І знаю ще хіба, що поки на землі житиме хоч один голодний старець,— всі старці. Поки бодай одна душа прєбуде в неволі — ніхто не свободен.

Якщо не мовчати, на догоду довгій низці редакторів, наставників і повчальників, і не кривити пером в обхід питань, на догоду благополучності, на догоду2уому, що скаже підла старенька княгиня Марія Олексіївна , на догоду квартирі своїй, машині своїй, дачі своїй, місцю в президії свому,— важко писати про село, де пролетіло безповоротно далеке дитинство.

Задумливі обличчя розумних, стриманих на посмішку людей говорять дечого багато, і турбота на обличчях свідчить мені, як важко часом дістається народу його трудовий героїзм. Як скучно й нелегко ще в багатьох наших селах, які убогі хати, о критики, художники! О процвітаючі, які ж бо небагаті хати!..

— Я поїхав, батьку! — почувся з темноти голос його сина.

— їдь здоровий.

Загув самоскид. Філон Васильович витирає широкою долонею своє античне чоло й лягає на лежанку.

Здалека, з боку Дніпра, доноситься безупинний глухий гуркіт земснаряда.

Я вийшов у степ. Дума думу доганяє. Давно покинув я село. І щось я встиг на фронті культури, а ще більше на фронті боротьби із зрівнялівкою. Міцно зрозумів я чарівне гасло: кожному по потребі,— став дебелий, показний. І ні в кого майже — ні в мене, на жаль, ні в друзів моїх — не вистачило відваги подати народу гідний приклад особистого життя, як це показав нам Ленін.

І раптом представились мені далекими і чужими і мій дім, і суєта, і майже все, чому я належав. Друзі щезли в одну мить кудись в далечінь, супротивники зменшилися до піг-мейських розмірів, як пил на дорозі.

Дихаю найдорожчим у світі чистим степовим повітрям, розтаю у просторах, серед нічної тиші, спрямований очима до урочистого неба.

Неописанно чудова літня ніч у степах України. Широкі простори, видимість велика, величава. Небо в мільйонах зірок.

Темно й не темно. Все чаруюче коло землі і Дніпро в сріблястім сяйві, і від усього йде ще тепло. І нема тиші: від Дніпра далеко розноситься благородний гармонічний гул земснарядів. А над далеким гулом чується пісня.

Це Олеся іде і Гуренко. Не курить дорога. Озеро спить. Ось обміліла Конка і старі верби. Далеко за Дніпром на горі біліє Берислав.

Выхожу один я на дорогу,

Сквозь туман кремнистый путь блестит.

Ночь тиха. Пустыня внемлет богу...

В обох прекрасні голоси і вроджене вміння співати. Олеся вся в полоні чаруючих думок:

...И звезда с звездою говорит... Ночь тиха-а...

— Сьогодні на будівництві, коли я розливала розчин, мене запитує той редактор, чи як його: що б ви хотіли бачити в картині, яких людей — великих чи малих, і чи хотіли б бачити кохання? — Олеся ніжно пригортається до Гуренка.— Я сказала йому: звичайно, кохання, а люди щоб різні, але більше малих, ось як ми з тобою, як я і ти. А він мені каже: ви люди не маленькі. Ви, можливо, сьогодні самі великі люди. Держава наша, каже, тому й велика, що ви в ній великі, звичайні малі люди... "В вышине торжественно и чудно спит земля в сиянье голубом..." Які слова!

— Дуже хороші.

— Потім він запитував мене про особисте життя.

— Ти сказала йому що-небудь про мене?

— Сказала.

— Що ти сказала?

— Ну, ти сам повинен розуміти. Взагалі я сказала, що хотіла б бачити в картинах почуття глибокі і дуже сильні, щоб говорили ніжні слова, і цілували, й плакали щоб, і проклинали.

— Кого? Для чого? Фантазії...

— Не махай рукою... Все щоб було.

— Уявляю...

— Чого ти плачеш?

— Я не плачу. Я радію, що в мене такі думки. Гарно як, дивись. Як прекрасно!

— Це ти така.

— Яка?

— Ну... прекрасна.

— Ти любиш мене?

— Да.

— Кажи: "люблю".

— Ну я ж сказав.

— Я хочу чути.

— Я відповів тобі,

— Я чути хочу. Слово! Іваночку... А що коли ми дійсно великі люди?

— Не думаю. Не можна сказати — великий водій бульдозера чи велика штукатурниця.

— Чому?

— Тому що нас багато. Це все рівно що сказати — великий колгоспник.

— Він каже: е різна мірка людей... Ти любиш мене?

— Да.

— Господи... Ну, скажи: "люблю". Ніхто нас... тут тільки ми й зорі, Іваночку! Я так люблю тебе!

— І я.

— Закрий очі. Закрив?

— Так.

— І я закриваю. Чуєш плескіт води? Це море шумить над нами.

Постоявши з закритими очима одне проти одного, вони беруться за руки й тихенько схиляються одне до одного, зливаючись в обіймах, як дві весняні хвилі.

їх покриває вода. Безбережне море грає хвилями там, де обнялися діти труда. Тільки-но встигає картина моря захопити нас, як воно зникає, і ми знову бачимо Олесю й Гуренка. Вона лежить в його обіймах, щаслива, і дивиться вгору на зірки.

Чого нам ще побажати в цю ніч?

Послухаєм, як на високім березі Дніпра біля кар'єру на стародавньому сарматському городищі каменярі співають, потрясаючи всю навколо далечінь дивовижною силою молодих голосів. Або

поплачемо з Катериною в полі. Чи, може, вийдем на круту могилу скіфського царя і полинемо вдалину на крилах часу.

Полинемо вдалину. Але по дорозі заглянемо на осяяне місяцем старе подвір'я.

За глибоким переконанням Ангеліни Михайлівни, її чоловік, якого, безумовно, нікуди не можна випускати самого, вже трохи тронувся. У всякому разі, коли він розповів їй пропозицію колгоспників і про те, як він перестав після того спати, вона зразу ж безапеляційно заявила:

— Яка нісенітниця! Ти остаточно з'їхав з глузду під старість.

— Я кажу серйозно. Це справило на мене зовсім несподівано надзвичайне враження...

— Нісенітниця!

— Це схвилювало мене, сколихнуло всі мої кращі почуття більше, як орден, звання, як перемога під Будапештом.

— Брехня, брехня, видумуєш сентименти! По-перше, хто тобі дозволить?

— Я знаю: ніхто. Я мушу, очевидно, все життя стояти на сторожі. Але я хочу тобі сказати, що це прекрасно і що я весь так вражений глибокою вдячністю, яка охопила, очистила мою душу. В душі я згодився, ти можеш зрозуміти. І я щасливий, тому що це так багато говорить мені, так багато...

— Нічого не говорить.

— Нічого ти не розумієш.

— Облиш!.. Генерал — голова колгоспу. Дурниці!

— Замовкни, благаю... О, міщанка!..

— Я міщанка?!

Далі, щоб уникнути неприємностей, генерал Федорченко почне мовчки рахувати до ста, і діалог набуде відтінку трохи незвичайного: генеральську лічбу вестиме впівголос сам автор, а поверх лічби поллються потоком слова Ангеліни Михайлівни, з яких стане ясно, що її чоловік — людина у вищій мірі погана, позбавлена елементарного виховання, що він тут зовсім розкис, що він замучив її образами і нерозумінням свого високого поста. Що він талановитий тільки в битвах, в усьому ж іншому він, як був, так і залишився мужиком. Що ця жалюгідна хатинка, з якою він приїхав попрощатися,— дурний сентимент і примха, не більше, і вся ця бідність, неприглядність, відсутність елементарних вигод — безглузді і нестерпні. Невже він зовсім вже осліп?

"...сорок п'ять, сорок шість, сорок сім, сорок вісім, сорок дев'ять, п'ятдесят, проклята паразитка, нікчемне створіння, убити тебе мало, адже ми живемо на їх шиї, шістдесят один, шістдесят два, шістдесят три..."

Ні! Вона не хоче тут залишатися й години, вона вимагає негайного від'їзду в санаторій, в противному разі вона сама поїде з Аліком, і буде скандал.

— Алік! Алік!..

"...сімдесят три, сімдесят чотири, п'ять, шість, сім, вісім, правильно писав Достоєвський32: жінка — узаконений ворог свого чоловіка,— чи неправильно? Сімдесят дев'ять, вісімдесят".

— Алік! Де Алік?

— Милуєтесь природою?

— Так. Божественне повітря.— Ангеліна Михайлівна впевнена, що слова "божественне повітря" роблять її чарівною.— Сідайте... е-е, Антоніно. Алік!

— Добрий вечір!

— Добрий вечір. Алік! Співають як чудово...

— Каменярі на кар'єрі.

— Алік!..

Каменярі справді співають незвичайно. Якщо їм не завжди вистачає гармонійності голосового ходу, сила цього ходу величезна. Стоячи і сидячи, й проходжуючись групами по високому березі над кар'єром, вони, мов зачаровані красою ночі й широчиною видимого світу, потрясають простори силою молодих своїх голосів.

На кургані, в місячному сяйві, зупиняються хлопчики: Алік і Михайлик.

— На цій могилі сумно навіть удень,— каже Михайлик,— а вночі завжди страшно. Тобі не страшно?

— Ні,— байдуже відповідає Алік.

— Тут цар похований,— Михайлик помітно хвилюється.— Дві тисячі, кажуть, і п'ятсот років... Уявляєш, який?

— Хто?

— Цар.

— Ну, який?! Ніякий.

— Як ніякий? Це міг бути такий цар... весь у золоті. І кінь, кажуть, закопаний золотий. В усіх могилах, скрізь його шукають... От закрий очі.

— Для чого?

— Закрий!

— А ти?

— І я.

Хлопчики закривають очі, і тут в гарячу уяву Михайлика зразу вривається картина, яка може виникнути тільки в степу і тільки в чистім дитячім баченні: скіфи ховають свого царя.

Іржуть коні. Дивовижні вершники кружляють зі списами в степу в шаленій тривозі. Горять вогнища. Величезна свіжа яма. Плакальниці потрясають нічний степ. Мертвого царя везуть на колісниці. Коні тремтять. Чотири квадриги коней вже лежать убиті. Убивають воїни п'яту квадригу. Волочать прекрасних рабинь на вогнище. Зграї псів. Бики ревуть від запаху крові. Цариця заколює себе ножем, дивлячись на страшне обличчя царя.

Михайлик відкриває очі,— все зразу зникає.

— Ой!.. Бачив?

— Що?

— Ти нічого не бачив? Алік відкриває очі.

— А що я міг бачити?

Антоніна стурбована відсутністю дітей. Вже ніч, а їх нема.

— Чого ти там плачеш, Михайлику?

— Гарний хлопчик,— каже генерал Федорченко.

— Ой гарний. А талановитий! Ото як поставлю миску борщу, з'їдає в одну мить. І батько такий швидкий та вправний. Все робить походя... Чого ти там плачеш, гуляко?

— Алік б'ється,— крізь сльози відповідає Михайлик, підходячи до баби.

— Ти нащо побив Михайлика?

— Я не бив. Я тільки раз його нокаутіровав.

— Для чого?

— А хай не бреше. Бреше, потім ще лається.

— Я брехав?

— А про царя ти що казав?.. Не брехав?..

— А що він казав? Про якого царя?

— Він казав, що він його бачив.

— Кого?

— Царя.

— Стида в тебе нема. Адже він меншенький...

— Вибив царя з голови,— зауважує старий Федорченко.— Видно, один піде по службовій лінії, а з другого вже, мабуть, письменник або артист вийде. Ну, добре, спати давайте...

Запізнілі машини проходять, навантажені втомленим за день народом. Без пісень і навіть без розмов.

Олеся йде сама дорогою, легка, витончена, прудка. Пишається ходою. Десь і він тут спішить їй назустріч.

Ось він. їй хочеться бути з ним вночі серед степу одній.

Ось вона. Йому хочеться бути з нею одною вночі серед степу.

"Хочу лежати в степу в теплу ніч одна, хочу дивитись на небо. А наді мною щоб тільки зірки й твоє обличчя, мій любий. І ніколи не забути мені цього в житті, ніколи

Машини проходять у темряві, вантажені втомленим людом. Тихо зникають.

їх руки сплелися, а очі дивляться в очі з такою серйозністю, наче кожне їх слово, кожний відтінок думки має вирішальний для всього їх життя смисл. Так і йдуть вони, тісно пригорнувшись одне до одного і віддаючись розмовам, не призначеним для стороннього вуха.

— Скажи, при комунізмі будуть страждати?

— Аякже! Якщо будуть любити, значить будуть і страждати, тільки про це говорити не прийнято.

— Я теж думаю, будуть. Вчора, коли ти не прийшов, я так страждала, так страждала, така була нещаслива... А ти?

— Я не дуже страждав.

— Як, ти не страждав? Не говори мені так.

— Ні, я страждав, тільки мало.

— Як мало? Чому?

— Машину, розумієш, засмоктало в болоті, години півтори витягували, обмастився, як чорт.

— Іваночку, скажи, що ти мене любиш.

— Да.

— Голосно скажи: "люблю!"

— Да.

— Голосно: "люблю!" Ну!

— Ну, голосно. Ой, ну перестань, чесне слово. Мені се важко вимовити.

— Чому?

— Ну, ти ж знаєш.

— Ні.

— Некрасивий я, не бачиш?

— Неправда. Перестань. Не смій так говорити!

— Що, красивий, скажеш?

— Так. Ти майже абсолютно красивий. Ой Іваночку...— цілує йому руку.

— Що ти!.. Ой! Яка ти... їй-богу, ну що ти робиш?— Вони починають тихо цілувати одне одному руки.

— Яка в тебе рука гарна. Як квітка... Пальчики довгенькі...

— А в тебе яка велика, як лопата, і теж гарна. І обличчя... гарне.

— Ну годі.

— Адже мені особливої краси, Іваночку, не треба. І те, що ти не знаменитий, теж не біда. Адже душа в тебе красива.

— Душа — да... Натягався я з цим краном. Двома тягачами, розумієш, ледве впорались. Та ще трос обірвався, ой! Так я потім уже підійшов до твого віконця,— темно.

— Я спала?

— Да. Тоді я тихенько заспівав і собі пішов спати...

Підійду я чей до віконця,

Гей, будь щаслива, моє сонце,

Гей, будь здорова, моє сонце...

Співають удвох. Степ, місяць, Дніпро.

Чути далекий гармонічний гул. Це звучать земснаряди — геніальні машини епохи.

Минає ніч. Світає. І блідий місяць освітлює зовсім вже іншу картину в степу: іде Катерина і Голик Валерій. Видно, все в них переказано десятки разів і вже не під силу йти далі їм рядом. Навіть краса ночі приймає сумний відтінок і тільки поглиблює муки дівчини. Катерина — молода, через те горе і страждання, які випали на її долю, пригнічують її з величезною силою. Що б не говорили, а для дівчини в розквіті юності любити і бути любимою — основне прагнення всього її єства. Це так само вірно й неминуче, як для похилого віку слабість і прагнення спокою.

Що приніс їй любий в цю ніч? Які квіти, який політ думок і почуттів? У сумній тривозі дивимось ми на нього, подібно до художників, що стоять на самоті перед невдалими своїми творами: на що пішли фарби, полотно і праця?

Важко прочитати на холоднім обличчі Голика, чи судилось йому все життя волочити свої пороки і навіть просуватися з ними вперед і вище, чи ні. Все життя його зайняте однією нескладною справою близького прицілу і швидкого виконання. Все в нього поки що складається, на жаль, таким чином, що всяка наступна хвилина витискає без сліду минулу хвилину і що жодне явище внутрішнього глибинного змісту не потрясає його. Ніякі удари долі не освітлювали раптовим світлом його неясну натуру. Але, можливо, трапиться що-небудь таке, коли, мов обпалений блискавкою, побачить він у правдивому світлі свою неприглядність — та пізно. Вже марні будуть і самокритика, і самоаналіз, і розшуки соціальних причин. Ніщо вже не поверне його душі гармонії,

тому що все проходить тільки для смерті, для життя нічого не проходить. Тому не будемо поспішати з вироком: ось біле, ось чорне. Ось людина з сонною совістю, приставлена до великої справи в могутнім і розумнім колективі. І навіть цей кінець їх важливого діалога послухаємо спокійно в чарівну українську ніч.

Катерина. Ти зрадив, обманив мене... Для чого?

Валерій. Без драматизму... Ситий по горло.

Катерина. Слова які... Чи думала я, що буду така нещаслива з тобою!!

Валерій. Ну, мало що. Можеш бути щаслива з другим.

Катерина. З ким? Не муч мене. Валерій. Щастя, щастя... В наш великий вирішальний час є речі більш важливі, ніж особисте щастя. Катерина. Які? Вкажи мені.

Валерій. Обов'язок... Праця на благо Батьківщини... соціалістичної.

Катерина. Ти мені це кажеш... Ти раніш казав...

Валерій. Я казав тобі й кажу: позбав мене від цього психологізму.

Катерина. Для чого ти обманював мене, чому бре-

хав мені щодня й щовечора? 4

В а л е р і й. Це не обман. Я нічого в цьому не бачу, нічого, зрозуміла? Це життя. Все має свій початок і кінець. Невже тобі не ясно, що ми — квити.

Катерина. Я зачала дитя.

Валерій. Не знаю, не знаю... Це... Це даремно.

Катерина. Валерій!

В а л е р і й. Я не можу любити одну. Інші можуть, а я не можу. Я так створений. Я натуральна людина. Я не хочу більше прикидатись. Нема!.. Було ось і нема, зрозуміла? Я всіх вас люблю, всіх бажаю, і всі ви мучите мене.

Катерина. Себе ти любиш, більше нікого. Ти говорив мерзенності про мене. Ти хвалився своїм друзям, що в мене...

Валерій. Ну годі, перестань!

Катерина. Який жах!.. Слухай, це жахливо! Якби був бог... на небі... він покарав би тебе за цей гріх.

Валерій. Ти чого хочеш? Змусити мене одружитись? Ллє ти ж сама кажеш, тобі ж набрехали, що в мене дві жінки І в кожної по дитині! Чого ти хочеш?

К а т.е р и н а. Нічого... Останнє питання!..

Валерій. Ну?

Катерина. Поклянись мені...

Валерій. Клянусь... В чому?

Катерина. Не треба...

Вони йдуть уже не в парі. Минув той час, коли все у них було єдине — дихання, ритм ходи, коли вони раділи погодженості всіх дотиків своїх, гармонії всіх рухів.

Катерина відстала. Голик іде один. Хвилина для нього гижка. В цю прокляту хвилину Катерина йому неприємна. Нін почуває себе винуватим перед нею і тому майже ненавидить її. Ця ненависть трохи його облегшує і ніби виправдує його. Але полегшення швидко його покидає, і він знову повний пекучої журби: "Ой недобре, недобре... Чорт його знає, звідки на мене лізуть оці... 1 цікаві які, одна другої краща, потім дивишся — ні!.. І Катерина... Вона ж подобається мені більше всіх, але теж... Що в ній? Любов і краса, та майже і все. Оженюсь я на Світлані, тільки на Світлані, тільки на Світлані. Чому? Тому що її батько бог гідромеханізації, а це все. Все! І як воно виходить — зрозуміти не можу, будь я трижди проклятий, убити мене мало, сучого сина, ну, чому я такий, чому? Ой-ой-ой!.. Хоча ні, дозвольте, почекайте, постривайте, адже головне не в цьому. Головне в тому, що комунізм будується, гребля росте, море наближається, і все це прекрасно, все чудово. І я адже росту, я дію в цьому великому могутньому потоці. Да! Частково я, звичайно, аморальний. Але — що моя аморальність?! Ніщо. Крапля в морі... Треба ширше дивитись... Ширше і вище".

Катерина йде позаду. Відстала. Одна.

їй не хочеться жити,— так зневажено в ній все. "Не можу. Не хочу жити",— гірко думає вона серед нічних просторів.

Тут автор не все записав, тому що не ясно до кінця, як відбувалися деякі сумні речі. Коли йому розповіли ранком, як заспівало щось у степу майже перед самим світанком, він подумав: "Горе". Це покинута людина співала свій реквієм. До цього привернула її самотність, і це покладе неповторний свій слід на все, що буде відбуватися з нею чалі.

Ховають Катерину з урочистими промовами. Не видно сліз. Тільки декілька молодих дівчат і літніх жінок, які поринули, очевидно, в гіркі особисті спогади, та дві-три подруги тужать тихо й жалібно.

Але споглядання раптової смерті дівчини — красуні й трудівниці — кладе свій слід на серця всіх присутніх. Всі обличчя небуденно значні, а в профорга й групорга в очах появився вираз, хоч і суворий, але піднесений і непохитний. Промовці згадують чесноти Катерини — скромність і ще раз скромність, і працьовитість, і добру вихованість. Промовці клянуться не тільки не падати духом, а, навпаки, ще сильніше з'єднати ряди.

Про виконроба Голика не говорять прямо. Але поскільки чутки про дійсну причину передчасної втрати вже другий день будоражать молоді серця, викликаючи гнів і обурення, це обурення звучить в устах майже всіх промовців. Правда, прізвище Голика не вимовляється, і таврується лише самий факт недорозвиненості людських відносин, які продовжують ще як пережитки перебувати в нашому суспільстві, але всім ясно, про кого йде мова. А зміст надгробних промов зводиться до того, що подібних недолюдків треба вимітати мітлою, випалювати гарячим залізом і до великих будов не підпускати на гарматний постріл.

На тему гарматного пострілу з особливою патетичною пристрастю і ораторською майстерністю виступає сам Валерій Голик, якому хвилина підказує майже справжнє натхнення.

Як він наважився на подібний виступ, невідомо. І ніхто не перебиває його ні єдиним словом, не викликає на поєдинок, не наказує негайно вийти геть і ніколи не повертатися на будівництво. Така інертна сила умовності.

Коротко, повний глибокої скорботи, промовляє батько Катерини, голова колгоспу, який приїхав сюди.

— Прощай навіки, дівчинко моя... моя дитино. Ніколи я вже не почую ані пісень твоїх, ні твого сміху і не потішуся, старий і одинокий, дітьми твоїми ненародженими. Буде, буде нове море і нові хвилі! Розцвітуть степи і люди, розумні, в добрі і в багатстві... Тільки страждання моє залишиться старим до кінця днів...— Тут голос Зарудного затремтів від туги, і це тремтіння передалось народу: серед жінок різно-робочих почувся плач.

— ...Не зберіг тебе твій одинокий батько... Прости... Все ніколи було... все ніколи, ніколи. А хтось зневажив твою красу й чистоту твою, і ти образилась на нас всіх і розплатилась... Ой щедро платимо, донечко моя, щедро!.. Хто він? Прокинься, скажи мені: хто цей жалюгідний, цей нікчемний...

Ідуть розмови по всьому будівництву: на бетоннім заводі, па греблі, на арматурних зварках, в самоскидах гомін іде:

— Ну, куди це годиться!.. Коли я дізнаюсь про подібні явища, мені хочеться кричати.

— Але це життя. Зараз це скрізь.

— Не хочу слухати.

— Адже ми діти велетенської війни. Згадайте пожежі, блокади, катастрофічні вибухи, табори смерті.

— Так. Таж воно все пройшло вже й минуло. Пройшов ураган, а мертва зиб ще довго будоражитиме

людське море. Бідна дівчина...

— Як тепер батькові?!

— Жахливо.

— Виросли майже до всесвітних розмірів: уже готуємось літати на інші планети. Як це поєднати?.. Планети і це...

— .Не знаю. Якби я знав, я не водив би самоскид. Чорт його знає! Зрозуміти не можу...

Для розслідування печальної справи Катерини і висновків по відношенню до Голика, винуватість якого доказана і яку пін навіть сам частково не заперечує, виділена спеціальна комісія з трьох прекрасних робітників будівництва на чолі з інженером Тихим. Але, на жаль, до цього дня ще не існує того міченого атома, який безпомилково просвітлював би придатність вищезгаданих товаришів якраз до цієї справи, а не свідчив би про їх громадянську гідність взагалі.

Помітивши зразу деяку неясність профілю прекрасної трійки, а також згадавши, що в одного з її членів теж було в минулому, не в такій, правда, мірі, але рильце в пушку, Голик намагається пом'якшити оргвисновки.

— Облиш, Голик, досить.— Голос трійки рішучий і не особливо чсуворий, тому що, очевидно, всяке діло має свою скуку.— Доведеться вліпити тобі строгача, не інакше.

— Так. Строгач забезпечений.

— Товариші...

— Строгач з попередженням. Все!

— Багато, товариші!.. Може, строгач, але без... Я прошу не травмувати мене. Я росту...

— Звичайно! Зростаючий кадр!— Тихий саркастично посміхнувся і встав. Його обурює Голик.— Ти дякуй, що все так обійшлося, і те, що бачив тут народ,— умовність, гака собі фантазія автора, захопленого пристрастю моралізування. І що нещасний батько Катерини не плакав над труною і ти не виголошував своєї брехливої каїнової промови. Адже ж усе це могло бути, Голик!

— Чорт його знає! І головне, працівник чудовий, от що прикро. Першорядний працівник, га?!

Тут Голик починає міркувати, що можна спробувати ще захищатися, якщо перейти з оборони в наступ.

— Так, працівник я. Не буду прибіднятись. Тому закликаю вас підійти до питання перш за все і головним чином з позицій інтересів держави й виробництва в цілому як такого. Крім того, я не бачу тут елементарного юридичного підходу: адже факту не було. Самі тільки фантазії і розмови. Комусь хочеться, можливо, зіграти на цьому.

— Чого ради?

— Мало чого! Від заздрощів, що в мене перехідний прапор, що я росту і розширяю горизонт.

— Так. Можливо, ми не зрозуміли тебе,— сказав Тихий і подивився на товаришів.

— Звичайно.

— Але ми стараємось підібрати до тебе ключі... Ввійдіть!

Входить Катерина. Вона в робі. Безперечно, її викликали з роботи.

— Здрастуйте.

— Привіт.

Голик сторопів. Як неприємно! Хочеться щезнути, провалитися.

Сказати їй що-небудь? Але що? Що? В горлі пересохло.

— Я можу йти? В мене літучка...

— Можеш...

Швидко щезає. Зразу полегшало. В палісаднику стрічається з двома приятелями. Розмовляє збуджено, радісно. Хоч ні, не зовсім: адже Катерину для чогось викликали.

— Ось що, Катю,— по-дружньому запитав її Тихий, коли Голик пішов. — Перш за все як здоров'я, як морально-політичний стан?

— Чудово.

— Працюєш?

— Звичайно. Аякже!

— А не хотіла б ти перейти на іншу дільницю?

— Ні. Навіщо?.. Ні, ні!

— Спокійніше буде...

— Я спокійна завжди.

— Так. А вчитися тобі... не важко зараз?

— Ні. Навпаки. Зараз, як ніколи, цікаво. Сьогодні лекція професора Грекова. Ось послухати кого!..

У вечірньому гідротехнічному інституті аудиторії тісні. Ллє молодь не помічає цього, тим більше, що всі вікна відчинені, видно небо й тисячі вогнів на греблі, звідки тільки що прийшли молоді будівельники. Чути гул машин і їх невпинне рокотання.

Інженер Греков читає лекцію. В нього обличчя простого робітника, і це особливо приємно поєднується з його величезною ерудицією, спрямованістю думки й почуття. Це трудівник Землі читає про Землю.

Геологічні ери, ясно і просто вкладаючись в лекцію, відносять уяву молоді в глиб мільйонів минулих років, в простори головних річок великої Росії, в майбутні часи.

"Російська Федерація багата могутніми ріками — Волга, Дон, Об, Єнісей, Ангара, Лена, Амур та інші. На Україні Дніпро один. Але й Дніпро протягом кількох найближчих років подібно до Волги закінчить еру свого, так би мовити, архаїчного буття і перетвориться в ряд водяних б'єфів, розділених греблями з могутніми гідростанціями, шлюзами і системою зрошувальних каналів.

І так, як і сам Дніпро одиничний, одиничними будуть і чотирнадцять його великих гідростанцій, з яких сім — на терені України. Інших, подібних їм, гідротехнічних споруд на Дніпрі не буде цілі тисячоліття. Тому, навіть передбачаючи в техніці майбутнього розумне використання атомної енергії, ми на довгі часи в плануванні своїх урожаїв будем розраховувати головним чином на наші організовані водні ресурси. Очевидно, і наші нащадки також. Якої б висоти культури не досягли вони в далеких комуністичних віках. Гідротехнічні споруди епохи початку

великих робіт залишаться в їх свідомості як доблесні знаки нашого героїчного часу".

Катерина і Валерій сидять поруч. Очі виконроба широко розкриті. Слухає він лекцію чи поринув думками в своє неспокійне життя? Що записує він в такому гарячковому темпі, автоматично, не дивлячись на папір? Трудно сидіти їм поруч.

По їхніх кадрах, гранично виразних в їх безмовності, підуть у фільмі не тільки слова вченого, який розкриває перед ними глибокий зміст їх покликання. Іноді слова будуть витіснятися їх внутрішніми монологами, які не дають їм спокою.

Слова Валерія: "Ненавиджу Аристархова. Він сказав мені раз в присутності всіх, що я не будівельник, а поденщик моря, що зі мною не комунізм будувати, а бюрократизм. А мені однаково. Ні, мені неоднаково, я брешу, мені тяжко. Хто я? Що я? Як жаль, що я не інженер-професор, який читає ці розумні лекції. У нього книжки, наукові праці, а що в мене? Нічого. Але я ще покажу себе... Я оженюсь на його дочці і злечу, злечу, передо мною відкриються всі двері. Чому? Тому що він бог гідромеханізації".

Г р е к о в. Наші вороги кажуть: людство загине від пустелі. Рано чи пізно, їй судилося покрити мертвим саваном всю земну кулю. Земля стане царством засухи — таке її фатальне приречення. І головний фактор у створенні пустелі — людина. Ось що кажуть сьогодні могильники людства. Ось чому бути радянським інженером, вченим — велике щастя: перед нами розкриті неосяжні простори радісної праці на благо всього людства.

Слова Катерини: "Хочу слухати, хочу слухати й не можу. Слова професора щезають, тануть. Чому? Тому що я ображена. Мене принизила холодна, зрадлива людина. Мені говорять: він добрий, розумний, працьовитий. Він не винен у своїй душевній сліпоті. Винні у всьому жінки,

що втратили своїх чоловіків на великій війні. Це вони, нещасні вдови, виснажили, розбестили його серце з п'ятнадцяти років, вимагаючи від нього... Ні, не вірю я, що він не винен..."

Вона пише на блокноті: "Я бачу свою матір-героїню, розіп'яту на груші жорстокими фашистами. За що? За кого? За всіх нас... і за тебе..."

Мовчки кладе блокнот перед Голиком. Той мовчки пише грубий знак запитання і приписує: "Товариші, підвищуйте свідомість. Треба дивитися вперед".

Катерина прочитала повчальну відповідь. Пише: "Дивлюсь — не бачу там тебе..." Не вистачає повітря. Хоче піти з аудиторії.

Швидко виходить.

Лектор. Голос натхненний: "Ми покликані історією для інших справ. Ми покликані захистити народи від невіри в свої сили, вказати їм розумні шляхи буття. Там, де сонце, вода й земля перебувають в дисгармонії багато тисяч років,— створити моря, а з тих морів провести по степах і пустелях нові ріки, глибокі й чисті, як наша мрія, наша спрямованість до миру й братерства народів. Ось хто ми сьогодні!"

Такого руху, як в цей вечір, ще не бачили на будівництві. Іде перекриття прорану Дніпра. Безупинним потоком, здіймаючи пилюку, несуться гучні самоскиди. Всі механізми в дії. Кравчина забув про свою втому, хоч він уже кінчає зміну. Він теж один з художників цієї великої панорами. Злагоджений потік машин, грім екскаваторів на каменоломнях, плавний рух будівельних кранів в урочистій темно-синій висоті, сигнали, 'світло, гуркіт падаючих у воду кам'яних глиб і плескіт шалених вод, затиснених камінням, хвилює й радує його.

А на греблі, на найвищій будівельній точці,— весь зір і слух — працює крановий машиніст. З ним син — хлопчисько, той самий Михайлик, що

бачив на могилі похорон скіфського царя. Під час повороту крана кабіна наче швидко ширяє над землею і річкою, розкриваючи справа наліво і зліва направо незвичайної краси вечірню панораму будівництва.

Михайлик зачарований. Цієї краси вистачить йому на все життя.

Колись, може, стане він інженером на таких будовах, про які й подумати сьогодні не можна, але ця краса для нього перша. Це перша картина світу, яка окрилила його дитячу уяву. Тільки батько його трошки втомився, тому й розмова з батьком якось не клеїться:

— Тату, а на Марсі теж такими кранами канал робили?

— Так, очевидно, такими.

— І екскаватори крокуючі там?

— Так.

— А ми полетимо з тобою?

— Куди?

— На Марс.

— Чого? Там теж людям не мед. Холодно. їсти чортма. З квартирами біда. Одна назва, що марсіяни.

— У нас краще на Землі?

— Не знаю, синку. Як кому. Працювати скрізь треба... Краще ми на Єнісей поїдемо або на Кременчук.

— Яка сила-силенна! Жалкую я, що нема зі мною Марії! — Кравчина повертає до мене своє запорошене обличчя на півсекунди й знов поринає в потік машин. Його волохаті круглі руки міцно тримають баранку руля.

— Мріяла бачити це торжество на Дніпрі. І ось на тобі!

— Що з нею?

— Родити, уявіть, збирається!.. Четвертого! Ну що ви скажете!

— Ну що ж, прекрасно, дуже добре.

— Ми дали з нею зарок: родимо, перекриємо Дніпро і — до побачення. На новій будові переходжу на кран. Підростають двоє хлопчиків, сімейну бригаду організую. Гарна робота: теж фізична, але більш умственна!— Кравчина глянув угору, проносячись мимо височенного крана.

Не знаю я, партійний Кравчина чи безпартійний. Перед лицем райкому, можливо, він і не числиться в списках членів партії, але перед лицем історії нового світу він людина партійна. Він робить велику справу комунізму, разом з мільйонами собі подібних, як свою власну справу, до якої покликало його життя, і віддається їй всіма своїми пристрастями, всіма кращими помислами на маленькому посту водія вантажної машини.

Один час точно говорили, що Кравчина партійний. Це було в роки Вітчизняної війни, після того, як, попавши в оточенні в зовсім катастрофічне становище, він задовольнив прохання молодих бійців про прийняття їх перед смертю в партію, записав усіх і навіть видав тимчасові посвідчення. Про цей список довго потім говорили — після того, як щасливо врятувались усі, хто вступив тоді в партію. Потім виявилося, ніби сам Кравчина все-таки залишивсь безпартійним через непристосованість до зберігання таємниць, які ну аж ніяк не в'язалися з його натурою.

Єдине можна з цього приводу сказати про Кравчину цілком точно: ніяких розходжень з партійною* програмою в головних питаннях життя в нього не було. Ніяких ізмів, ніяких ухилів, крім хіба... але не будемо говорити.

Та й те, якщо й були часткові розходження, то тільки на різдво, під Новий рік або на паску, коли і в самого секретаря райкому партії невідомо що робиться на кухні. Проте якщо розібратись добре, то тут навіть і клерикальності особливої не було. Взяти хоч би товаришів "рангом вище", наприклад, різних там уповноважених, не кажучи вже про "сна-би" та інші "висококалорійні" посади,— теж народ солідної комплекції, а як же інакше?.. Така людина і страшнувата часом буває, особливо коли Кравчини дадуть їй вищу освіту, піднесуть її, створять їй славу, добробут, на ЗІМ чи ЗІС з дружиною посадять,— а їй цього мало, і починає вона виказувати казна-звідки позичене зазнайство. Тоді вже краще не питайте Кравчину про політику. Наговорить тоді Кравчина вам такого за п'ять хвилин, що й за п'ять років не замолити. Тоді вже дістається всім. Тоді вже й міністр — дурень, і секретар райкому — роззява. Тиждень тоді не підходьте до Кравчини, а то й два. І тільки через два тижні, коли вщухне його нестриманість, яка проявляється в крайнім обуренні й паплюженні вищестоящих,— тільки тоді почне він говорити, як після тяжкої хвороби, тихо і жалібно, з якоюсь болісною тугою в очах:

— Ой! Слухайте... Ну, добре, хай — плями! Хай вже там перелізли з феодалізму в капіталізм, з капіталізму в соціалізм,— чорт з ними. Але невже і далі полізуть?.. З нами... Га-а?! В комунізм?

— Не повинні б полізти.

— Не желаю! От клянусь, закінчимо дамбу, напишу особисто в Центральний Комітет: товариші, не желаю, вживайте заходів! Не дивіться ні на кваліфікацію, ні на освіту.

ні на стаж: негідник — геть негідника! Грубіян, бюрократ — на всенародний гнів! Бездушний себелюбець — геть!.. Дівчину яку згубили! Дочку голови колгоспу,— красуня, десять класів, душа чиста... Стрічаю недавно. Що з тобою, Катю? Мовчить. Вже ні посмішки, ні вроди,— нічого нема...

Катерина стоїть коло Дніпра. Незліченні зірки сяють у воді.

Непомітно вона входить у воду кроків на чотири. Захитались найближчі зірки.

Здалеку, з боку Козацького острова*, долинає тихий спів, і музика, і невгамовний гуркіт земснаряда, а над співом і музикою чути в дикторському тексті її голос:

— Скажи, річко... І ви скажіть, зорі золоті, де мій любий? Невже нема його й не було? Невже я осліпла і видумала те, чого нема в житті, що тільки в піснях є і в старих книгах?.. Чого болить душа моя? Я вся знесилена. Робота валиться з моїх рук. На лекціях нічого не чую. Поруч він, а вже нема його...

Вона дивиться в тузі на перекинуте у воду зоряне небо. На обличчі ні кровинки. Прекрасне тіло її вже прийняла вода, тільки очі спрямовані ще до зірок...

— Річко моя... Ой, як мені жаль, як страшно мені... Ніколи ще страждання так гостро не вражало її. Сплеснувши руками, вона глухо затужила.

— Ей! Катю, це ти?— почувся раптом гучний веселий голос.

— Я. Здрастуйте.

До берега наближається самоскид Кравчини.

— По фігурі впізнав. Мрієш на фоні природи?

— Умивалась я... і задивилась,— з привітною посмішкою відповідає Катерина.— Гарно як, дивіться!

— Ну, що тут? Ти б подивилась на перекриття,— от де краса! Машин, каміння!.. Грому! І Дніпро реве та стогне, ну, просто як у Тараса Шевченка чи в того, як його...

Зупинивши машину у воді, Кравчина скинув запилену сорочку і починає вмиватися. Тільки не чути вже ні плескоту води, ні слів його, ні сміху. Освітлений вогнями, підходить пароплав "Тарас Шевченко", наповнюючи простори могутнім своїм басом.

Під'їжджаючи до дому разом з Катериною, Кравчина помічає світло і рух в домі. "Що б це могло значити? Невже Марія повернулась з родильного дому? І коли вона встигла родити? Вчора ж увечері він був у неї!"

— Маріє, серденько, здорова? Вже?

— Здорова.

— Сьогодні цілий день я думав про тебе.

— І я.

Очі Марії сяють радістю. Він розуміє, що все гаразд.

— Все гаразд?

— Так. Дуже, дуже.

— А я, розумієш, їду з письменником, дивлюсь: Катя стоїть у Дніпрі, любується природою життя.

Кравчина щасливий, тому що вона теж щаслива. Вся його маленька хата наповнена щастям.

— Ну, дай мені його. Хлопчик?

— Хлопчик.

Чарівним материнським рухом вона передає чоловікові дитину.

— Це Валерик, батьку,— хором говорять діти.

— Ми вже назвали його Валериком!..

— Да? Тепер скрізь Валерики пішли...— Кравчина дбайливо приймає дитину.— Синочку! Здрастуй! Се ти? Появився на світ? Ой-ой-ой!.. Маріє! Як гарно! Неначе гілочка виросла з мого серця. І сам я наче народився заново четвертий раз. Хлопчику мій... Хто ти? Хто він? Товариші... Може, це народився видатний талант? Га? Може, це новий світоч людства? Адже у світочів людства теж були батьки й матері? І небо зоряйе було, і любили, і жаліли одне одного...

Таких слів Кравчина ніколи не промовляв. Навіть коли народився перший їх хлопчик, слова були інші і була інша радість,— так виріс він за ці роки будови. Та, можливо, і взагалі ні тоді, ні зараз він і самих слів оцих не промовляв, і тільки душа його була наповнена радісним відчуттям великого змісту життя.

І ця радість передавалася всій хаті, бо, коли промовлялись чи думались і рвались назовні ці його слова, біла хата, в якій усім речам гріш ціна, вся заповнилась музикою народження людини і величання матері. В цю музику вплелася мелодія хоралу, тихого й близького, неначе співали

тут же в хаті і в сінях жінки. Чи се вони дійсно співають? Так, співають. Аж ось новонароджений починає плакати.

— Ви чуєте? Співає...

— Таж воно плаче,— говорить Марія.

— Хто?

— Мале. Адже ж воно почало плакати,— кажуть жінки.

— Перестаньте! Чого йому плакати?!— Кравчина протестує.— Це не плач! Це клич! Зовсім інше. Це він з криком вростає в майбутнє життя. Чуєте?— Підспівує в тон плачучій дитині: "Ой-рі-ра-ра-а, товариш Ворошилов, прими от красних конников покло-он!.."33

Всі підхоплюють і починають співати.

Тільки дві жінки молоді, радіючи разом з Марією і підспівуючи, так сплакнули, не перестаючи посміхатись, що на них неможливо дивитись. Це вдови і серед них — покинута Катерина.

Кравчина помічає все. Підходить близько і дуже тихо каже:

— Все бачу, Катерино.

— Батькові не кажіть,— ще тихше просить Кравчину дівчина крізь сльози.

— Серденько, не ображайся,— напишу: стояла, брате, твоя дівчинка в Дніпрі... умивалась...

В дощанім приміщенні інженера Грекова іде оперативна нарада. Обстановка ділова. Вздовж стін рисунки, розрізи, схеми. Накурено. Сидіти ніде, тут довго засідати не прийнято. В кінці наради, коли всі вже починають говорити разом, Греков дає останні розпорядження, готовий вже податись кудись на ділянку.

— Ні, ні, це вже ви відповідаєте, ви, як кажуть, вождь геодезії. І я буду питати з вас, будьте ласкаві.

— Припиніть шум! Хто там шумить в коридорі?

Шум не припиняється. Люди входять і виходять. Деякі продовжують розмовляти один з одним, викреслюючи пальцем у повітрі якісь схеми і уважно слідкуючу за повітряними рисунками. Інші, нахилившись, розмовляють за столом, викреслюючи щось олівцями в блокнотах.

— Ну, поїхали!..

— Перестаньте, перестаньте,— Греков продовжує ще докоряти інженеру Тихому, який не зробив чогось вчасно.— Ні за яку фігуру, вищу від вас рангом, не сховаєтесь!. Ви командир, і ви будете відповідати... Скоротіть підготовку.

— Спробую.

— Я думаю, вам потрібно обов'язково вписатися в п'яте.

— Ні...

— Труб не вистачає...

— Володимире Петровичу, ви не тікайте!

— Я не тікаю,, я прийшов. (Телефонний дзвінок.)

— Так! Греков... Одну хвилину... Тихше...

— Ваша дочка виходить заміж,— почувся раптом з коридора настирливий дівочий голос.

— Не шуміть! Нарада.

— Хто там? Хто це? Появляється Валя:

— Жениться на вашій доньці.

Греков. Не розумію. Хто? Коли?.. Нікого не пускайте! Валя. Сьогодні.

Греков. Почекайте... Ви до кого прийшли?

В а л я. До вас. Я працюю на кар'єрі. Ви інженер Греков?

Греков. Що вам потрібно?

Валя. Світлана, ваша дочка...

Греков. Михаиле Петровичу!.. Слухайте, потім, потім. (Бере телефонну трубку.) Так! Греков... Так... Так... Так..

Валя. Виходить заміж, мерзотниця! За мого чоловіка Голика Валерія. Я все сказала їй, всю правду...

Греков. Ну, перестаньте ж! Не час... (В телефон.) Одну!.. Я... Одну хвилинку...

Валя. Не прикидайтесь. Все знаю. Весілля в клубі.

Греков. Яке? В якому клубі?.. (В телефонну трубку.) Сергію Михайловичу, пробачте, я вас майже не чую. Ви чуєте мене? Я захворів раптово. Зараз ось вривається в моє життя щось таке, що я... Ні, не інфаркт, ні... Божевілля скоріше... серед білого дня... Вішаю трубку, пробачте...

Кравчина додержав свого слова. Приїхав Зарудний, батько Катерини. Ось він іде. В його зовнішньому вигляді незламна рішучість. Чи правильно він зараз вчинить? Чи так, як треба? А як треба? Одні скажуть: він безумець. Інші: він убогий. Треті скажуть — вигаданий, таких не буває. Горобці й коноплянки осудять орла: кепсько літає в кущах і коноплях.

Входить в контору. Увійшов.

— Ви до виконроба?

— Так.

— Посидьте. У нього нарада.— Голос у секретаря-дру-карки добрий, обличчя розумне.

Зарудний сідає на стілець. Йому не хочеться сидіти. Не так він уявляв собі цей прихід. Він це ось як уявляв: Входить:

— Ви до виконроба?

— Да-а!!!— і прямо до дверей. Не чує слів секретарки: "Посидьте, в нього нарада". Він двері вже відкрив, і ворог перед ним. Який у ворога кабінет, він не пам'ятає. Що на стінах, які вікна, креслення, фотографії і що надворі — день чи ніч,— не пам'ятає.

— Виходь!— гукає так, що Голик перестає дихати: він бачить перед собою того, кого мусив більше всього боятися,— батька Катерини.

Страшним з'явився перед ним батько: такого гніву Голик ще не бачив. В руках величезний чабанський батіг — можна вовка пересікти...

— В чому справа? Що це?..— прошелестіли розслаблені Голикові уста.

— Зараз станеться вбивство.

Вбігає Катерина. В розпачі до батька:

— Батьку! Благаю! Що ви робите, спиніться!

— Алло, алло!..— Голик швидко хапає телефонну трубку, але Зарудний з місця б'є батогом по проводу, і телефонна трубка вмить вилітає з рук виконроба.

Падає стіна.

Падає трьохсотлітня верба. Чується потік води — не води, це вечірнє небо розкрилось в неспокійному русі дивовижних хмар,— тільки нема ні кабінету, ні стола: на березі водосховища, освітлені дивним світлом, зійшлися вороги — етична пристрасть з тваринною пристрастю.

— Приготуйся до смерті!

— Що ви робите? Товариші...

— Батьку, я люблю його!

— Ні!

— Клянусь!

— Це не любов...

— Благаю... Тату!

— Це страждання... Це страждання, дитино моя, і страх, і сором вже, не більше.

— Тату... пожалійте!

— Він кинув тебе, обдурив. Зневажив твою красу і насміявсь над твоєю любов'ю...

— Одну хвилину!.. Чекайте...— Голик вражений.— Припустімо, я дійсно... Але чи ж я винний, що в мене... Що я їх усіх...

— Що ти їх? Га-а? Що? Кажи!

— Хіба за це?.. Це ж зараз не проблема... Це драма мого росту! Адже я росту! І якщо в силу цього я вимушений їх міняти, я роблю це завжди по висхідній лінії, клянусь... Що ви робите?! Ой! Ой! Це жорстоко!

— А чому мені не бути жорстоким з тобою? Кому, як не мені, озлобитись проти тебе? На чиї ти гроші вийшов в інженери?

— Ой! Уа-ай!

— Для чого я проливав свою кров? Штурмував міста, трьох синів втратив під Берліном! Щоб ти, благополучний негіднику, цвіт мій топтав?!

Катерина ридає. Зарудний підходить до Голика:

— Звідки ти? З яких щілин минулого повзеш ти в комунізм? Красень з мозком інженера і совістю клопа. Ненавиджу! Двадцять п'ять років не покладав я рук. Тут усе полито моїм потом і кров'ю. Нічого не пожалів: ні бога, ні чорта, ні загробного життя, ні власного запасу хліба. Село рідне

стер з лиця землі для нового моря і хату, в якій народився сам і дочка моя, Катерина. Чуєш? Я весь проріс корінням хліба, що пронизує з землі все моє єство... Я думаю: чому? Звідки в мене іноді це відчуття невлаштованості? Чому я бідний більше ніж треба? Хто зневажив моє серце і мої турботи? Хто закриває мені радість праці? Хто сіє в мені сумніви часом навіть щодо краси моєї мети?

— Я?..

— Ти! Якщо ми можемо таке вчиняти одне одному,— розбестити, оббрехати, принизити,— для чого тоді нам море? Навіщо рубати нам старі ліси, переносити десятки сіл? Навіщо нам нові моря, якщо в душі у нас не хвилі морські, а болотна гниль?

Якщо колись нікчемні князі й барони захищали зі зброєю честь своїх дочок-білоручок, що ж мені робити з тобою, ґвалтівник дочки моєї — комсомолки, трудівниці моря?! Я питаю тебе!!!

— Що з вами?— секретарка перестала стукати на машинці.— Ви щось сказали?

— Га?.. Ні. Це я задумався.— Сава Андрійович очунює. Оглядається: де він? Оце штука!..

— Машинка стукає, як кулемет, і я почав пригадувати...

— Війну?

— Так... верзлося всяке... Може, вже можна зайти?

— Куди?

— До виконроба.

— А він пішов. Ви хіба не бачили?

— Як пішов? Куди?

— Спішно викликали.

Трудно повірити. Зарудний відчиняє двері і заходить. Пусто. Перехідний прапор у кутку. Схеми. Стіл. Непомірно великий портрет над столом.

З тривожним почуттям входить Голик до інженера Тихого. Ніхто не відповідає на привітання. Входить у другі двері,— теж. Мовчки зустрічає його трійка. Сідає в крісло.

— Можна й стояти.

Підіймається швидко. Треба було спокійніше піднятись. "В чому справа?"— хотів був спитати задирливо, але губи ослабли і під грудьми розтала раптом м'ятна пілюля. Інженер Тихий підходить впритул. Зовсім інша людина.

— Жених?!— вимовляє він тихо, з презирством.

— Тобто?..

— Поздоровити можна...

— Не розумію.

— Женишся на доньці Грекова?

— А хоч би...— Голик почуває, що перед ним розкривається прірва і він летить у неї.

— Чи це теж фантазія автора?

— Я...

— Почекай якати.

— Не лізьте в моє особисте життя! Я...

— Підожди, кажу. Це особисте життя інженера Грекова і його дочки перш за все.

Тихий бере зі стола папір і протягує Голикові.

— Ось твоя заява в загс. Порви негайно і забудь. Восьмикласниця, шістнадцять років. Ти що, навмисно задумав звести її батька в могилу? Якщо ми розкриєм цю справу, знаєш, що з тобою буде?.. і це ж не все...

— Так. Це моя помилка,— глухо сказав Голик.

— Твоя. Можливо, й наша. І тільки тому, що Греков один з найбільш шановних інженерів, щоб зберегти його життя, ми залишаємо твій злочин в тайні. Тобі везе. Дякуй!

— Мовчу.

— Раз назавжди — точка!

— Так.

— Слово?!

— Клянусь...

З цього дня не знав уже Голик Валерій спокою. Не радували його ні робота, ні показники, ні успіхи будівництва, ні захоплення гостей-екскурсантів. Розторганий жалем, він вирішує повернутися до Катерини. Він чекає її, пише листи. Благає зустрітись,— чи не можна вернутися?

Зустрічаються увечері на високій греблі.

Залишились одні.

Валерій. Катерино!.. Якби можна вернутися!.. Катерина. Ні.

Валерій. І все почати з початку. Адже все пройшло!

Катерина. Ніщо не проходить.

Валерій. Честю клянусь тобі, клянуся життям!..

Катерина. Ніщо! Якби завдати сорому і страждань мені штовхнула тебе пристрасть, і така, що ти осліп і кинувся... Але ти... Це наша остання розмова... Скажи мені в ім'я найдорожчого, що тільки є на світі, ну... чого?... ну, моря нашого...

Валерій. Скажу.

Катерина. Ти все зробив з розрахунку, по плану? Валерій. Так. Катерина. Зрадив?

Валерій. Так.

Катерина. Не від нестримної пристрасті, не від багатства невгамовної душі? Валерій. Від бідності. Катерина. Від малості.

Валерій. Так. Від малості... нікчемності. Ще й досі не знаю як слід, до кінця...

Біля греблі в робочому приміщенні.

ВиконробШумило. Як чудово вчора ти виступив! Точно, гостро! З абсолютним знанням діла! З яким хвилюванням! Коли тебе покликали до Аристархова, збори гуділи ще з годину.

Валерій. Ну? (Дзвінок, бере трубку.) Так!.. Вислав сорок машин. Так, і сам виїжджав на кар'єр. (До Шумила.) Ну, закінчуємо! Година ще — і Дніпро вщухає навіки, і ми святкуємо день перемоги.

Ш у м и л о. Вірно. Людей бачив? Таки справжнє свято... Помчався... (Виходить.)

Валерій Голик підходить до вікна. Нахлинув приступ гнітючої нудьги. І раптом почувся йому немовби голос Катерини:

"Те, що освячено життям великих і малих людей, літературою, мистецтвом, що підносить ім'я людини над нелюдимою — любов,— ти так принизив! Розміняв своє золото на мідні гроші. Огляньсяся — все тут проти тебе: все радіє! Сумний тільки ти, і всі, до кого ти доторкався"

Валерій (тихо). Катерино, невже-бо не можна вернутись?

Увечері він її стрів на березі Дніпра. Спинились. Вітер^ Хвиля берег миє.

Валерій. Ой якби мені вернутись... Катерина. Неможливо. Для чого? Валерій. Я не буду жити без тебе. Катерина. Слова! Все книжні слова. Валерій. Мої! Клянусь! Катерина. Розійдемось!

Валерій. Хвилинку, благаю. Все, що ти сказала,— правда: мій егоїзм і сліпота, всі мої пристрасті мерзенні... Але це правда тільки по цей день. Сьогодні спала полуда з моїх очей. Все зрозумів! Гукати хочу голосно, просити і каятися: ні! Сьогодні прокинувся той, кого ти бачила в мені!.

Катерина. Прощай.

Валерій. Огляньсь! Ти любиш мене. Тобі здається, що ти ненавидиш мене. Скажи, що це тільки здається тобі. Подивись на мене.

Катерина. Не бачу нічого... Іде алеєю молодого парку.

Проходять мимо дівчата, жінки, робітники з дітьми на руках. У дітей чепурні ляльки. В ляльок у целулоїдних ручках кольорові кульки. Радість і мир.

Розмови:

— Який юнак розкішний!

— Виконроб греблі Голик.

— Ото він?

— Так.

— Як виступив на мітингу вчора! Ну, просто неможливо слухати. Я плакала від радості, від гордощів...

Оглядаються на нього з захопленням.

Стрілися знов під сокориною у присмерку після роботи. "І блідий місяць на ту пору..."— гукає звідкись гучномовець. Вітер. Осінь глибока.

Шумлять високі сокорини. Катерин а. Як я мріяла... Душа моя так прагнула тебе. 6 а л е р і й. Катерино!

Катерина. Степи, гребля, небо, море — скрізь я бачила тебе, все для мене був ти.

В а л е р і й. Не розумів я цього. Я розділяв любов і життя. Здавалось мені тоді, що, крім кохання й пестощів, нічого в тобі нема.

Катерина. Так мало?

Валерій. І краси, звичайно.

Катерина. Бідний, бідний, о, який же ти бідний!. Не можу промовити слова... Валерій. Якого?

Катерина. Коли одного разу вночі ти залишив мене, пам'ятаєш, в степу, я промовила голосно: "Мій милий...", потім ще одне слово, я вжахнулась. Я мало не вмерла.

Валерій. Пробач.

Катерина. Не можу. Я занадто звичайна. Валерій. Ти надзвичайна!

Катерина. Чим? Хіба прагнення до щастя і кохання, до материнства... щось надзвичайне?.. Валерій. Благаю...

Катерина. Ні, розлучились ми. Вже десь на іншій річці чи на морі зустрінеться мені морська душа...

До Аристархова приїхав генерал Федорченко з Зарудним. Оглянули греблю, електростанцію, місто. В кабінеті управління:

— Ну от, Гнате Максимовичу... Прошу сідати. От облетіли ви гідробудівництва великих річок...

— Так, майже всіх.

— І нас подивились.— Аристархов перевів погляд на карту Батьківщини.—"Що справило на вас наймогутніше враження?

— Ангара грандіозна... От де могутність!

— Багато моїх мріє податись.

— Ні. Вже досить вам Дніпра на десять років. П'ять гідростанцій, п'ять морів... А найдужче враження пережив я, уявіть, не на Ангарі, а тут. І не на вашій греблі, хоч ваша прекрасна, честь вам і слава. Я пережив його в своєму селі,— сказав генерал Федорченко і глянув на Зарудного, який підіслав був до нього делегацію.— Мені запропонували посаду в селі...

— Посаду? В селі? Чи не голови колгоспу?

— Так.

— Чого захотіли?— сумовито посміхнувся Аристархов.

— Я те ж саме їм сказав. Входить секретар:

— Голика викликали.

— Хай входить. Входить Голик.

— Ви мене викликали?

— Так.— Аристархов повертається до Голика з гіркою посмішкою.— Коли б ти знав, Голик, як не хотілось мені бачити тебе сьогодні! Приїхав мій колишній командир і його друг. У мене свято. Але я дав слово одному інженеру поговорити з тобою.

— Я можу прийти іншим часом.

— Ні. Не хочу таїти від гостей свої печалі. Це життя: добро і зло вкупі! Погано, Голику!

— Не розумію.

— Хам ти, брате, ось що.

— Трохи є.

— Не трохи,— багато. По-чесному, га?

— Ну, у великій справі гладко не буває. Хтось, можливо, і хам.

— Не хтось, а ти. Народ послав нас сюди на велику, радісну справу. Всі щасливі...

— Так.

— Чому я не бачу щастя на твоєму обличчі? Чому ти грубий? З жінками жорстокий? Ти — майже інженер. На тебе стільки витрачено державних коштів! Чому ти не інтелігентний?

— Я інтелігентний!

— Ні! Я бачу тисячі робітників інтелігентніших від тебе, аристократів духу!

— Ви ненавидите мене,— глухо відповідає Голик, сам в цю хвилину ненавидячи себе.— Ви давно ненавидите мене, і через це я вам здаюсь таким.

— Помиляєшся. Всі мої почуття йдуть на греблю, на море, на тисячі будівників. Мене ледве вистачає на це. Але я розумію,— тебе можна ненавидіти...— Аристархову важко. Голос, повний смутку.— Тебе можна так ненавидіти, Голику!..

— Будь ласка. Тільки йшов я на будівництві завжди попереду, і ви вручали мені перехідний прапор.

— Колективу, можливо...— сказав Федорченко. Голикові тяжко. Голик не хоче здаватись. Заговорила

впертість і пиха:

— Так, моєму колективу. Родимі плями вже як-небудь виживем у комунізмі.

— О, куди загинає!

— Еге. Збирається хамство в комунізм протягти. Ні, Голику, не прийме нас комунізм. Нащо ти образив інженера Грекова?

— Я не ображав його.

— Він тебе образив?

— Так.

— Ти хотів женитися на його дочці?

— Хотів.

— Таж ти жонатий двічі,— сказав Зарудний, вдивляючись у людину, яку він одного разу вбив у своїй уяві.— У тебе діти від обох жінок.

— Я це затаїв.

— Для чого?

— Це драма мого життя.

— Драматичний артист...

— Я так вихований. Я бачив у цьому, звичайно, підлість, але не більше. А що це більше й страшніше, ніж підлість, я... Зараз ви головного не знаєте про мене. І ніхто не знає. Що можете ви мені?.. Чим покарати?.. Я сам себе вже покарав навіки, так, покарав! Ходжу серед людей так, ніби голову хто мені одірвав і серце жалюгідне... Я можу йти?

— Іди.

— Хай іде.

— Іди від нас. Ми нічого не зробим тобі. Зрештою, навіть партійні збори, що вони тобі? І потім сором підіймати перед людьми твоє "питання" в цей час. Сором і образа.

Голик мовчки вийшов.

Скоро настала зима. На Дніпровському Низу почалась вона пізно і пролетіла майже непомітно, тільки на початку весни нагрянув раптом холод і хуртовини розгулялися такі, що на добрий тиждень замели всі дороги.

Робота на греблі утруднилась, погіршало постачання. Ніхто, правда, не впав духом, темпи роботи не знижувались, але людське завжди лишається людським, і там, де нестаток, завжди десь виникнуть і сум, і гіркота, і навіть образи. Не пройшли вони й мимо сім'ї Кравчини, і все через ту ж хуртовину...

Птиці кричать уночі. Чути їх тривожний клич. Десь у високості, невидимі, летять вони над хатою. Що жене їх так рано в таку холоднечу, в хуртовину таку запізнілу?

— Ти чуєш? Птиці кричать...

— Де?

— Коло хати... Ось знову... Ану вийди.

Кравчина зводиться і, щоб не розбудити дітей, тихо виходить з хати.

В маленькім садочку — шестеро диких гусей. Від голоду і холоднечі вони вибилися з сил і, напівзамерзлі, попадали з неба в мокрий сніг. Коли він почав їх підбирати, вони вже навіть не пручались.

Радість у хаті. Діти прокинулись. Заглядають під піч.

— Це гуси, тату?

— Гуси.

— Дикі?

— Ой! Дикі гуси! Ох! І високо летять над хатою!..

— Ми можем їх зараз зарізати, батьку? От смачно буде!..

— Кого зарізати? Я тебе заріжу, лобуряка!

Через кілька днів Марія теж побажала гусячого м'яса і трошки приватної торгівлі, тому що вже нічим стало їх годувати.

— А вони здорові які, дивись, та жирні!

— І тобі не соромно, жінко?— Кравчина обурився:— Чим торгувати? Упавшими птицями!

— Ну і що. Гуси наші тепер. Нам дістались.

— Хто тобі сказав? Адже ж це не полювання. Це стихійний випадок!

— Це наше щастя.

— Яке? Це їх біда. Ми ж люди! Ось вони дивляться на нас в біді, глянь, паскудна жінко, з яким довір'ям. Вони почувають, що ми їх врятували. А ти що надумала? Що ти задумала, я тебе питаю?

— Я хочу гусятини, тату!

— Не буде гусятини!

— Ні, буде! Я їх годувала!

— А я сказав, не буде. Чула?

— Он як? Ну, дякую. Я тобі ніколи не забуду цих гусей! До самої смерті!

— Я хочу ніжку з'їсти...

— Що? Яку ніжку?

— Гусячу. Ніжку або крильце... тату!

— Не можна крилець їсти. На крильцях літають.

— Мм! Комедіант... Літають! Крильця пожалів для рідних дітей!

— Замовкни!

— А я годувала їх два тижні, щоб вони повиздихали, щоб їх холера забрала!!!

— Дітей посоромся!

— Тату!..

— Я тобі дам крильце, мерзотнику! Я тобі покажу!

— Не чіпай дітей!

— Дай мені спокій!

— Ні, ти дай мені спокій!

— Дай мені спокій! Дайте всі мені спокій! Всі! Ви загубили моє життя!

— Хто? Я тобі загубила життя?.. Це ти мені загубив... Ти ніколи нічогісінько не вмів добути для сім'ї! В тебе все випливає з рук...

— Помовч!

— Ага!

— Помовч, або я тебе вб'ю! Перестаньте кричать! Тільки й чую: "їсти, їсти!" Чорти б вас забрали!

Яких непотрібних слів наговорили вони! Як непристойно і безжалісно ображають вони одне одного, які непотрібні докори підіймаються з найтемніших кутків їх по суті прекрасних натур, як споганюють їх уста. Чого тільки не роблять з людьми нестатки і погана одежа...

Тільки ми не будем тут записувати їх убогої фонограми. Ми обманемо артистів, давши можливість їм пригноблювати як завгодно одне одного, і в знак глибокого співчування і вибачення залишим це місце безсловесним. Хай глядач вкладає в їх розлючені вуста слова, які підказує йому фантазія і досвід особистого життя. А фонограму тут для більшої правди заповнимо музикою.

Як гарно людині в цій картині!

Не треба ні вбивати нікого, ні красти, ні зламувати. І комікувати не треба на догоду любителям реготу, ні вихитрюватись в складності сюжетних колізій.

Скільки простору для почуттів і думок, як далеко видно в просторах!..

Розсердившись на жінку, Кравчина випускає гусей. Тривожно і радісно злетіли сірі гуси вгору і полинули, полинули...

І музика шириться, росте, підноситься.

А він стоїть і дивиться услід, високо піднявши голову. Потім вибігає на горбок і дивиться звідти, витягнувши руки вниз і розставивши долоні, немов почуваючи, що й сам відривається від землі. Але він не відірвався від землі.

Йому раптом починає здаватись, що хтось ридає за його спиною. Він обертається — на порозі темних сіней стоїть його жінка, тільки не та, яку він знав чимало років, а ніби зовсім інша. Перетворене найскладнішим потоком радісних почуттів, її заплакане обличчя немов світиться в передсвітанковій півтемряві. В цю хвилину їм обом-прощається двадцять років. Вони стали знову молодими і, як тоді, давним-давно, прекрасними.

Вони люблять одне одного.

Вона говорить йому найдорожчі, головні слова.

І всі слова дивно підходять йому, скромному водієві вантажних машин. Ніщо не здається перебільшеним.

її мила голова в нього на грудях.

Вона слухає, як б'ється його серце. Ми бачимо його обличчя, добре і мужнє. Він задумливий і трохи сумний в цю хвилину осяяння.

— Який ти прекрасний! Як я жалію тебе! Яка дорога мені твоя сила і свобода, Іване. Чи ще хто на світі щедріший на працю і на цю бездонну глибину віддачі? Ні. Скільки ти віддав...

— Ну, ти теж! Мабуть, навіть більше. Набагато більше від мене.

— Ти любиш мене?

— Люблю. Добре, що ми гусей пожаліли.

— Обійми мене дужче... Чуєш? Летять...

— Весна іде. Розіллється Дніпро вже навіки.

— Прийде море. Навіть страшно.

— Так.

— Ой... Знову летять...

Обійнявши одне одного, вони пошепки починають співати свою любиму:

...Налетіли гуси з далекого краю,

Скаламутили воду в тихому Дунаю...34

Вони засинають.

Діти їх сплять поряд, всі четверо.

І сниться їм, що вони летять, обійнявшись разом з птицями й дітьми.

Цей сон переходить у дійсність майже непомітно. Всю зиму підіймалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера. А весною, коли по всіх притоках і з верхів'я рушив лід, а за льодом незабаром багатюща повідь, — весь Дніпровський Низ від Запоріжжя до Каховки зразу став невпізнанним. Пішов під воду великий Запорозький Луг, потонули навіки старі хрести на дідівських кладовищах. Щезли ріки Підпільна, Скорбна. Розлившись на десятки кілометрів, води подалися по малих річках і в сухі балки. Деякі степові безводні села опинилися негадано на берегах морських заток, як у казці.

Народилося море, безкрає, з неосяжним морським обрієм.

Геологічне диво!.. Враження вічності, як від землі і неба. Але воно з'явилося нове, і його натхненна, горда новизна хвилює, вимагає й кличе, як революція.

З колгоспів степових за сотні кілометрів з'їжджаються люди. Схвильовані і вражені, веселі й замислені, щасливі й до краю зворушені на новому березі, дивляться вони на перетворені свої простори.

Вже віють вітри низовії, і морські хвилі б'ють вже в береги, і пароплави на хвилях, і чайки морські.

Настає час розставання. Гості знову зібрались у Зарудно-го. Я бачу їх всіх.

Полковники і генерали, учителі і агрономи, заступники і замзаступники, поми, вриди, райзаготи і капітан далекого плавання підходять до нього з прощальним привітом. Сава Андрійович стоїть засмучений.

Він знає, що всі вони повинні роз'їхатись, але йому сумне це прощання. Він навіть випив надміру, у нього червоне обличчя. Він залишається, від'їжджають вони. І вже багатьох, звичайно, йому не побачити. Всі тиснуть його широку грубу руку. Він помічає, що вони всі вже наполовину відсутні, і говорить неуважно кожному.

— Бажаю вам добра... Бажаю вам добра... Бажаю здрав-ствувать і возвишатися.

Вони прощаються один з одним, обіймаючись і задумливо дивлячись на море, на дні якого затонуло навіки їх дитинство. Чується гармонійний гудок морського пароплава і пісня. По радіо повідомляють про готування польоту на Місяць ра-кети-автомата і про польоти на інші планети.

СавгАндрійовичу здається, що він забув щось сказати.

— Чекайте! Я не сказав ще вам самого головного! Всі обернулись до нього.

— Любіть землю! Любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті.

Попрощався і я з Савою Андрійовичем. Його ледве вже видно на березі.

Ми на палубі корабля в новому морі. Поруч мене будівельники — Аристархов, Широков, Булатников та інші — пливуть вверх тіо Дніпру на нову будову.

На кораблі і генерал Федорченко.

— Ну от... ми знову в дорозі,— усміхаючись, говорить Аристархов.— Будь щасливе, прощай, місто!

Будівники бачать, як віддаляється їх велична споруда. Аристархов щасливий, і йому трохи сумно. Ми всі у владі найдорожчого в світі.

Я дивлюсь на морські береги, які відпливають в глибоку далечінь, і, схиливши голову, думаю про всіх трудівників нового моря: "Пошли вам, доле, сили, і прагнень високих, і довгих літ щастя. Спасибі за скарби, що ви мені подарували, за натхнення, за радість життя серед вас Прийми мою любов, народе рідний, річко велика, і місяцю ясний, і берег мій чистий".

На палубі всі мої друзі і Кравчина з сім'єю. На їх обличчях я читаю радість.

Перетворюючи природу, зони самі вже змінились, облагородились, виросли духовно.

Тільки Голик стоїть коло борту один, відокремлений. Так в зелених гаях стоять одинокі, обпалені блискавкою темні дерева.

А на березі Катерина дивиться вдалину, на морський горизонт.

Біля ніг її плещеться море і, мов питаючи в тривозі.одна одну про щось найголовніше в світі, хвиля хвилю доганяє.

1956